

Sjećanje i zaboravljanje na primjeru Muzičke škole Zenica

Tomas, Krešimir

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:383749>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-26**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije; (dvopredmetni)

Krešimir Tomas

Sjećanje i zaboravljanje na primjeru Muzičke škole Zenica

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru

Odjel za etnologiju i antropologiju

Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije; (dvopredmetni)

Sjećanje i zaboravljanje na primjeru Muzičke škole Zenica

Diplomski rad

Student/ica:

Krešimir Tomas

Mentor/ica:

izv. prof. dr. sc. Mario Katić

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Krešimir Tomas**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Sjećanje i zaboravljanje na primjeru Muzičke škole Zenica** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 5. srpnja 2023.

Sadržaj

UVOD	7
2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA, TEMELJNI TEORIJSKI KONCEPTI I FORMIRANJE ISTRŽIVAČKOG PITANJA	9
2. 1. Priprema za prvi susret	9
2. 2. Prvi susret sa Zenicom.....	10
2. 3. Tematski zaokret	11
2. 4. Drugi dolazak u isti, ali potpuno drugačiji grad.....	14
2. 5. Povratak i priprema za zadnji posjet	15
2. 5. Zadnji dolazak.....	19
2. 6. Poslije zadnjeg posjeta	21
2. 7. Zaključno metodologija.....	23
3. SJEĆANJE DRUŠTVA, MJESTA SJEĆANJA I ZABORAVLJANJE.....	23
3. 1. Kako se društva sjećaju	24
3. 2. Mjesta sjećanja.....	28
3. 3. Zaboravljanje	29
4. POVIJESNI KONTEKST SUKOBA ARMIJE BiH I HVO-A.....	31
4.1. Ratno stanje.....	31
4. 2. Navještaj građanskog rata u srednjoj Bosni.....	33
4. 3. Glavni udar Armije BiH, travanj 1993. (Busovača, Kiseljak, Zenica.....)	34
4. 4. Napad ABiH-a na područje Zenice	35
4. 5. Logori na području grada Zenice	37
4. 6. Primirje	37

5. GRAD ZENICA I MUZIČKA ŠKOLA.....	39
5. 1. O gradu Zenici	39
5. 2. Muzička škola	40
5. 3. Događaji u školi	42
5. 4. Opis prostora.....	43
5. 5. Međunarodne organizacije i Muzička škola	44
6. RASPRAVA	45
6. 1. Sjećanje i zaboravljanje	45
6. 2. Škola i afekt	48
7. ZAKLJUČAK.....	49
LITERATURA	52
DRUGI IZVORI	53
VIDEOPRILOZI.....	54

Sjećanje i zaboravljanje na primjeru Muzičke škole Zenica

Sažetak

Ovaj rad bavi se problematikom neobilježenog mjesta stradanja Muzičke škole u Zenici. Cilj rada je prikazati to mjesto kao mjesto sjećanja koje je važno za prošlost i identitet marginalizirane skupine u navedenom gradu. Kroz bivanje u samome gradu, razgovoru sa stanovnicima grada koji pripadaju manjinskoj, marginaliziranoj skupini, te istražujući sve dostupne izvore vezane uz Muzičku školu, to će mjesto biti prikazano kao ono koje posjeduje događaje prošlosti koje dominantna politika i diskursi nastoje prikriti. Nadalje, utjecaji takvih politika i diskursa djeluju i na svakodnevicu te marginalizirane skupine, što dovodi i do njihovih iseljavanja, kao i gubljenja običaja i radnji koje su do tada ondje bile u praksi. Rad se bavi suprotstavljenim narativom solidarnosti koji kruži među stanovnicima u njihovim međusobnim odnosima. Kroz građu rada prikazati će se radnje koje su dovele do ratnih događanja, a kroz osobno iskustvo i razgovore sa stanovnicima predstaviti će se grad kakav je danas te će se problematizirati Muzička škola kao prostor neobilježenog mjesta stradanja.

Ključne riječi: Muzička škola, Zenica, mjesta sjećanja, diskurs, povijest, solidarnost

Remembering and forgetting on the example of the Zenica Music School

Abstract

This paper deals with the issue of the unmarked site of the Music School in Zenica. The aim of the paper is to show that place as a place of memory that is important for the past and the identity of a marginalized group in the mentioned city. Through being in the city itself, talking with the city's residents who belong to a minority, marginalized group, and researching all available sources related to the Music School, that place will be shown as the one that has the events of the past that the dominant politics and discourses try to cover up. Furthermore, the influences of such policies and discourses also affect the everyday life of these marginalized groups, which leads to their emigration, as well as the loss of customs and actions that were practiced there until then. The paper deals with the conflicting narrative of solidarity that circulates among residents in their mutual relations. Through the structure of the work, the actions that led to the events of the war will be shown, and through personal experience and conversations with the residents, the city as it is today will be presented and the Music School will be problematized as an unmarked place of suffering.

Key words: Music school, Zenica, places of memory, discourse, history, solidarity

UVOD

Muzička škola u Zenici četverogodišnja je i jedina umjetnička škola u tome mjestu i cijelom Zeničko-dobojskom kantonu. Srednja muzička škola osnovana je 17. 5. 1977. godine. Istaknuo bih ljepotu Zenice, toga grada u srednjoj Bosni, zbog njezinih mnogobrojnih parkova i rijeka koje ju okružuju. Od prvog dolaska grad me po veličini, parkovima, ali i ljudima podsjetio na moj rodni Osijek budući da su svi stvarali dojam dobrodošlice i topline. Muzička škola osnovana je za vrijeme velikog razvitka samog grada i industrije u njemu. Kako je grad rastao, tako su se otvarale i škole, nje govala se i umjetnost u području kazališta, a samim time obogaćen je i kulturni život. Prema pričama kazivača i prema zapisima u periodu razvijanja industrije i rasta samog grada, percepcija ljudi je da je to bilo razdoblje s dosta slavlja, veselja i glazbe. Jedan je kazivač istaknuo da je osnovana eksperimentalna škola u kojoj su bili pripadnici različitih nacionalnih identiteta te je taj eksperimentalni razred imao vrhunske rezultate. Mnogi su tada smatrali da je život bio lijep, barem ljepši nego što je danas. Naravno, bilo je i onih koji nisu bili zadovoljni, možda ne samo životom, nego nekim političkim odlukama i načinima na koje su se stvari odvijale u gradu. Ta idila glazbe i solidarnosti koja se isticala i na kojoj se radilo ugasila se 90-ih godina. Promijenjen je ton odnosa između pripadnika različitih nacionalnih identiteta, s durskog veselog tona koji se širio zajednicom, prešlo se na molske note tuge, očaja i tragedije, nastupila je tišina. Imaginarna idila polako se, vođena nacionalizmom, pretvarala u političke borbe i društvene podjele na prostorima bivše Jugoslavije, što je 90-ih godina dovelo do rata u Bosni i Hercegovini. U ovom radu fokus će biti na utjecaju ratnih događaja u BiH, odnosno na područje grada Zenice te na grad danas i odnose između pripadnika različitih nacionalnih identiteta unutar grada. Muzička škola objekt je koji su za vrijeme ratnih zbivanja pripadnici Armije BiH pretvorili u određenu vrstu logora zbog čega ću u radu prikazati svu građu prikupljenu tijekom istraživanja u kojoj se opisuje Muzička škola kao određena vrsta logora u kojem su primarno smješteni Hrvati. Cilj je rada analizirati Muzičku školu kao mjesto neobilježenog stradanja te primjer procesa zaboravljanja u kojem su se dogodili strašni zločini u prošlosti, a u suvremenom kontekstu kao mjesto neželjenog sjećanja i zaboravljanja. U radu će se problematizirati škola kao mjesto stradanja, kao simbol marginalizacije društva te pitanje iz kojih razloga se nije postavila ploča kojom bi ju se obilježilo kao mjesto stradanja. Također, u radu se nastoji odgovoriti zbog čega se Zenica prikazuje kao mjesto solidarnosti i međusobnog poštovanja kada su ispod svih tih narativa događaji koje se želi prikriti. U radu ću

problematizirati Muzičku školu u današnjem kontekstu, tridesetak godina nakon tih tragičnih događanja. Muzičku školu problematizirat će se u kontekstu prostora jer se dekonstrukcijom i analizom prostora mogu iščitati razni tijekovi odnosa u zajednici. Fokusrajući se na jedan prostor i objekt možemo iščitavati odnose u zajednici, posebno u onim zajednicama koje su identitetski kompleksne te uočiti razlike između raznih narativa koji se šire i onoga što nam određeni objekti i prostori mogu reći. Osim toga, prostor je povezan sa svakodnevicom ljudi te ima veliku ulogu u izgradnji identiteta određenih ljudi. Stoga ću u radu pokušati opisati taj prostor, kakav je bio u prošlosti i za vrijeme rata te ću staviti naglasak na to kakav je danas. Za prostor se vežu i određeni osjećaji, afekti, dok se za njih vežu određena sjećanja, događaji i objekti koji izazivaju osjećaje kod ljudi. Iz tog razloga, uvest ću i perspektivu osjetilne etnografije kao metodološkog pristupa. Temeljni je cilj propitati Muzičku školu kao mjesto sjećanja i mjesto zaborava. Sjećanje je važno za izgradnju i održavanje, ali i sam identitet određene zajednice. Postoje razna sjećanja, kao što postoje i razne povijesti i prošlosti. Sjećanje je važno jer ono ukazuje na povezanost u zajednici, ali i njezine razlike, konflikte i dr. Isto tako, sa sjećanjem je povezan zaborav. Koja je motivacija zaborava, iz kojeg razloga društvo zaboravlja, odnosno je li razlog zaboravljanja interni ili eksterni, neka su od pitanja na koje će se pokušati dati odgovor. Odnosi moći, također, dolaze u doticaj s međuodnosima sjećanja i zaboravljanja jer su sjećanja krhka te mogu iščeznuti iz diskursa, promijeniti se pod utjecajem moći ili pak protokom vremena određenim alatima poput medija koji mijenjaju narativ. U današnje suvremeno vrijeme, zaborav, premda se to činilo paradoksalnim, može biti jači od sjećanja. Stoga će se u radu analizirati odnos sjećanja, zaboravljanja, prostora i afekta na primjeru Muzičke škole u Zenici te će se istaknuti važnost proučavanja takvih mjesta, tema sjećanja i zaboravljanja te važnost antropologije i etnologije za postavljanje pitanja u svrhu promicanja solidarnosti i želje za solidarnošću, međusobnim poštovanjem i razumijevanjem, ne zbog propitkivanja i traženja krivca, već da se pokuša dati glas onima koji ga nemaju.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA, TEMELJNI TEORIJSKI KONCEPTI I FORMIRANJE ISTRŽIVAČKOG PITANJA

U ovom dijelu rada bit će predstavljena metodologija koja je korištena tijekom istraživanja. Iznijet ću je s glavnim teorijskim konceptima prikazujući dnevnik terenskog istraživanja i same pripreme za teren. Također, prikazat ću metodologiju i teorijske koncepte te način na koji su se mijenjali od samog početka i prvog odlaska na terenski rad do završnog pisanja rada. Detaljniji opis bit će u daljem tijeku rada. Što se tiče ovog dijela, fokus je na toku misli i metodologiji te problemima s kojima sam se susreo tijekom pisanja rada.

2. 1. Priprema za prvi susret

Odlazak u grad Zenicu kao i istraživanje u gradu bilo je u sklopu studentskog projekta.¹ Malo više od pola godine prije odlaska na terensko istraživanje u Zenicu, mentor nam je dodijelio literaturu vezanu za grad, da se upoznamo s njime i njegovom poviješću. Literatura je bila takva da bi mogla potaknuti na otvaranje određenih pitanja i tema koje ću ovim terenskim istraživanjem proučavati i analizirati. Prikupljanje literature i upoznavanje s lokalitetom koji će biti središte terenskog istraživanja važan je proces, kao i samo terensko istraživanje. Stoga sam prije odlaska na teren putem literature pokušao dobiti određenu sliku grada te sam se poslužio djelima *Monografija Zenice, Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine* i *Zenički brdari*. Ta su djela povijesni radovi koji opisuju razvoj samoga grada, ljude te općenitu povijest grada. Ova literatura omogućila je stjecanje određenog dojma o gradu, posebno nekome kao što sam ja. Naime, znao sam da taj grad postoji, ali nikada nisam boravio u njemu. Osim toga, priprema za terensko istraživanje zahtijeva i teorijsku literaturu, određena antropološka i etnografska istraživanja. Osim dotadašnjeg upoznavanja s raznim autorima koji su bili korisni za sam istraživački i etnografski rad, u ovom kontekstu i za taj period istaknuo bih literaturu koja je povezana s kolegijem Urbana antropologija te djelom *Promišljanje grada* Setha M. Lova. Ona pristupa pitanjima urbanističkih debata s pregledom urbane antropološke

---

¹ Na studentskom projektu sudjelovale su kolegice Karla Rosić, Barbara Gašić i kolega Ivan Franko. Kolegice su istraživale teme Industrijski grad i analiza prostora, Promjene u percepciji industrijske baštine u Zenici, a kolega je istraživao temu Stanovništvo, svakodnevnica i religija.

literature, a autor izlaže predodžbe i koncepte koji oblikuju antropološko istraživanje (Low 2006: 17). Istraživanje grada bitno je iz više razloga, a kako navodi Low, teorijski je važno jer se omogućava razumijevanje promjenjivog postindustrijskog/razvijenog, kapitalističkog/postmodernog svijeta u kojemu živimo (Low 2006: 17). Grad je mjesto svakodnevne prakse i svakodnevnih procesa u kojima se može vidjeti oblikovanje ljudskog iskustva (Low 2006: 18). Autor kronološki predstavlja razne modele korištene u pristupima na koje su se antropolozi oslanjali. Ti modeli uključivali su analize zajednice, obitelji, društvenih mreža, reprezentacijske modele grada, diskurzivne modele grada itd. (Low 2006: 21). Uzevši u obzir sve to, izbor za tematiku koju ću istraživati u Zenici bio je mnogostruk. Što se tiče same metodologije, ali i priprema za teren, prvotno sam bio fokusiran na djelo Sanje Potkonjak i opis etnografskog istraživanja. Metodama koje je autorica prikazala također sam se prvotno planirao koristiti (većina ih je i korištena). To su metode promatranja, intervjui, neformalni razgovori, sudjelovanje, ali i osobno iskustvo bivanja na terenu. Tim se metodama, kako autorica navodi, pokušava odrediti značenje onoga što se istražuje. (Potkonjak 2014: 16). Kao što sam već napomenuo, prvi odlazak u Zenicu bio je 2019. godine. Nakon pripreme i upoznavanja putem povijesne i teorijske literature, došlo je vrijeme i za odlazak u navedeni grad. Teren se može definirati na mnogo načina, a postoje i mnoge teorije o njima. U kontekstu ovog rada i u svom slučaju definirat ću ga kao boravak u nepoznatom prostoru. Iako sam u prošlosti više puta bio u raznim mjestima u BiH, putovao iz Slavonije u Dalmaciju preko BiH, u gradu Zenici nisam bio sve do ovog terenskog istraživanja. Budući da sam već posjetio neka mjesta u BiH prije terena, imao sam određene predodžbe o ljudima u BiH. S jednom etničkom skupinom dijelim etničku pripadnost, govori se sličan jezik, stoga mogu reći da ovo pripada istraživanju etnologije bliskoga – varijanta antropologije kod kuće, etnologije u domaćim prostorima koja problematizira istraživanje domaćeg, osobnog i vlastitog te primjenjuje strategije kritičke antropologije (Čapo i Zrnić 2006: 39). Stoga ne čudi da sam na prvom terenskom zadatku i u dnevniku koji sam vodio, kao i u bilješkama, opisivao stvari koje sam smatrao od prije.

2. 2. Prvi susret sa Zenicom

Tijekom prvog terenskog istraživanja posjetio sam s kolegicom jedan hrvatski bračni par. Ti su nas ljudi srdačno dočekali te smo s njima razgovarali o mnogim temama. Ono što sam ondje saznao promijenilo je temu mog istraživanja i ovog rada. U jednom trenutku, dok smo

razgovarali o zatvoru, kazivači su spomenuli da je za vrijeme ratnih događanja on služio kao logor. Upitao sam ih postoji li još takvih mjesta u gradu te sam dobio odgovor da postoji Muzička škola. Više sam puta prolazio pored te škole, u razgovorima smo se doticali teme ratnih perioda, no nitko od sugovornika do tada nije spomenuo tu školu. Kako je moguće da u centru grada stoji objekt koji nije obilježen, a u njemu su se događali takvi činovi? Kako to ide uz tezu o međusobnom poštovanju, zajedništvu i solidarnosti koju su svi sugovornici ponavljali do sada? Nakon povratka s terena, u konzultacijama s profesorom, odlučio sam promijeniti temu sa zatvora na Muzičku školu u Zenici.

2. 3. Tematski zaokret

Sjedim u autobusu, vraćam se s terena, još nisam ni procesuirao što sam saznao o onome što se dogodilo. Možda ljudi koji su više upoznati s ratnim temama, odnosno događajima u srednjoj Bosni, znaju za Muzičku školu kao mjesto stradanja, ali za mene je to bila velika novost. Iako znam za određene logore i mjesta stradanja o kojima sam učio na satima povijesti, o ovome mjestu nisam čuo ništa. Povratak u Zadar u rano jutro imao je potpuno drugačiji osjećaj nego dolazak u grad Zenicu. Sjedim u autobusu gledajući kroz prozor na grad, a u sebi osjećam neki nemir. Na sliku koju sam imao prvih nekoliko dana te na dojmove koje sam stekao, kao da se spustio taj zenički smog. Od veselog dolaska na teren vraćao sam se sasvim drugog raspoloženja. Nakon prvog terena uslijedila je ponovna priprema za sljedeći odlazak na teren. Ovaj sam put promijenio temu, a to je značilo i promjenu literature, odnosno upoznavanje s novim teorijskim konceptima i povijesnim zapisima o događanjima 90-ih godina, ali i ranije, koji su doveli do sukoba na području Zenice i koji mogu imati veze s mjestima stradanja. Dakle, fokus pripreme bio je proučiti ratni period u BiH. Ovdje sam se suočio s prvim problemom, a taj je da nema mnogo radova koji se odnose na područje Zenice, barem ne u Hrvatskoj. Naišao sam na dvije knjige koje su spominjale Muzičku školu, ali ništa detaljno, njezino je ime bilo spomenuto kao mjesto zarobljavanja i mučenja. S obzirom na to da su prošle godine od kada sam se zadnji puta susreo s povijesti i ratnim događanjima na području BiH, odabrao sam određena djela putem kojih bi se mogao bolje upoznati s okolnostima i događajima koji su prethodili ratu i koji su se dogodili nakon rata. Prvo djelo koje bih htio istaknuti je *Logori i druga mjesta zatočenja za vrijeme rata u BiH 1992. – 1996. godine* koje sadrži zapis o 322 mjesta na kojima su bivali zatočeni ljudi s iskazima onih koji su bili u logorima, a jedno od tih mjesta koje se spominje i

koje sadrži iskaze je upravo i Muzička škola. Nadalje, sljedeći veliki izvor bio je Slobodan Praljak i njegovo djelo *Logori – zatvori – sabirni centri u kojima su neke postrojbe ABiH i druge strukture Muslimanske vlasti držali zatočene Hrvate* u kojoj se spominje Muzička škola te se nalaze i potpisani iskazi ljudi koji su bili zatočeni u njoj jer su tema događaji na području BiH gdje su pripadnike HVO-a i Hrvate ubijali članovi ABiH. Nadalje, sljedeća literatura u kojoj sam pronašao zapise o Muzičkoj školi zapravo je bila monografija skupine autora, Viktora Ivančića, Hrvoja Polana i Nemanje Stjepanovića. Monografija pod nazivom *Iza sedam logora – od zločina kulture do kulture zločina* prikazuje 23 logora u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a naglasak je na institucijama iz kulturne sfere koje su za vrijeme ratnih zbivanja postale logori, a važno je istaknuti da su se autori usredotočili na mjesta koja i danas nemaju spomen-obilježja žrtvama tih mjesta. No, bilo je potrebno detaljnije istražiti povijesnu literaturu o tome kako je došlo do tog sukoba, zatim o tadašnjem stanju u gradu te u državi. U tom području ističem Charlesa R. Shradera i djelo *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni*. C. R. Shrader kao američki istraživač omogućio mi je stjecanje vanjske perspektive jer djela koja sam čitao o ratnim zbivanjima imaju pristranu interpretaciju i prezentaciju. Međutim, svakako sam se radi upoznavanja političkih i društvenih aspekata koristio radom Muhameda Borogovca pod naslovom *Rat u Bosni i Hercegovini* te radom I. Zaploše *Politička sudbina Hrvata u BiH*. Zahvaljujući ovim radovima stekao sam uvid u stanje u tadašnjoj BiH sve do ratnih zbivanja 90-ih godina. Nadalje, sami povijesni materijali koji su iznosili različite podatke o navedenim događajima naveli su me na razmišljanje o odnosu povijesti i prošlosti te problematiziranju takve ontološke razlike kako ju navodi Keith Jenkins. Naime, njegov je stav da je prošlost ono što se dogodilo, ali od nje postoje samo fragmenti, ona je nedohvatljiva, a pišu ju ljudi s pomoću tih fragmenata. Takvi uvijek rade za nekog i u službi nekog, onih koji ih financiraju, onih koji su na vlasti ili onih koji imaju moć (Jenkins 2003). Nastavljajući na pitanje moći i produkcije znanja, u ovom kontekstu produkcije povijesnog znanja okrećem se prema M. Foucaultu i njegovim teorijama o odnosima znanja i moći. Foucault je zainteresiran za procese isključivanja koji dovode do proizvodnje određenih diskursa, zanima ga način na koji se isključivanje odnosi na znanje te zbog toga u esejima *Knowledge/Power* (1980) istražuje način na koji se nešto utvrđuje kao činjenica, odnosno istina te kako jednake izjave mogu biti negirane. On se pokušava fokusirati na institucionalne procese koji uspostavljaju nešto kao činjenicu ili znanje (Mills 2003: 67). Sara Mills ističe da Foucault piše o tome da, kako bi se nešto smatralo istinitim ili

činjenicom, ono mora proći proces ratifikacije koji provode oni koji su na položajima vlasti, odnosno moći. (Mills 2003: 72). Foucault piše da svako društvo ima svoj režim istine, a njegova analiza istine i znanja može se promatrati kao politička analiza opresivne sile moći/znanje. Istina, moć i znanje povezani su i ono što se treba analizirati jest djelovanje moći u toj proizvodnji znanja (Mills 2003: 74-76). Problematiziranje ovih koncepata navodi na postojanje razlike između institucionalnih znanja i znanja koja se prenose među ljudima, razlika između sjećanja koje ima određeni kolektiv i onog sjećanja koje se želi institucionalno prenijeti u oblik faktičnosti i znanja. Šarka Kadlecova piše da je komunikativno prisjećanje konstruirano svakodnevnim interakcijama te sadrži subjektivna iskustva ljudi koji su uključeni u te interakcije (Kadlecova 2017: 477). Vremenski je okvir komunikativnog pamćenja između 80 i 100 godina, može ga se okarakterizirati spontanošću i visokim stupnjem nespecijaliziranosti, reciprocitetom uloga, tematskom nestabilnosti i dezorganizacijom (usp. Assman-Czaplicka, navedeno u Kadlecova 2017: 477). U komunikaciji i memorijskoj konstrukciji grupe zamišljaju svoje identitete i slike o sebi. Kulturalno sjećanje, s druge strane, daleko je od sadašnjosti, od svakodnevice. Ono je objektivnije, proizvedeno i ceremonijalno. Ima fiksirane točke u prošlosti, određene sudbonosne događaje koji su održavani kroz kulturalna obilježavanja (tekstovi, spomenici, spomen ploče itd.) i institucionalnu komunikaciju. Kulturalno sjećanje povezano je s konstruiranjem kolektivnog identiteta i njegova prijenosa (usp. Erl 2005, navedeno u Kadlecova 2017: 477), ali za razliku od komunikativnog, pristupačnije je za one izvan toga kruga, jer je objektivizirano. Taj kontrast, sukob između povijesti i prošlosti, kulturalnog i komunikativnog, posebno u situaciji kada sam se susreo s manjkom literature koja piše o Muzičkoj školi, probudi interes za promatranje tog mjesta kroz kolektivno pamćenje jer o tome mjestu, iako sam prošao pored njega u više navrata, nisam pročitao ništa niti sam vidio indikaciju da je služilo kao određeni logor, već o tome saznajem u privatnosti, odnosno u razgovoru, dok su se kazivači prisjećali toga mjesta. M. Halbwach uveo je koncept kolektivnog pamćenja. Takvih pamćenja postoji onoliko koliko ima i grupa u društvu jer ona zahtijevaju podršku grupe. Članovi grupe oni su koji pamte jer kolektivno pamćenje nije dano, nego je socijalni konstrukt (Halbwach 1992: 84). Prateći navedene koncepte razmišljao sam o pitanjima koja želim istražiti i postaviti kazivačima, posebice vezanih uz tu školu u suvremenom kontekstu. Međutim, 2020. godine, nakon prvog terena, dolazi do globalne zdravstvene krize, svijet je pogođen COVID-19 pandemijom. Sljedeći sam odlazak na terensko istraživanje iz tog razloga propustio. Stoga je moj

sljedeći posjet Zenici bio godinu i pol dana nakon prvog odlaska na teren. U razdoblju do sljedećeg posjeta pretraživao sam sve što sam mogao putem interneta, na svim dostupnim platformama. Ono što nisam očekivao je da neće biti puno napisane literature o tome mjestu. Pronašao sam nekoliko djela u kojima se samo spominje škola te nekoliko novinskih članaka na internetskim stranicama. Osim toga, pretraživao sam videozapise na YouTubeu u nadi da ću ondje pronaći nešto korisno. Pronašao sam nekoliko videozapisa koji se bave općenitim neobilježenim mjestima stradanja na području BiH, a u nekima se spominje i Muzička škola te suđenje u Haagu onima koji su smatrani odgovornima za događaje koji su se odvijali u toj zgradi. Na internetu sam, također, pronašao određene udruge u BiH koje su putem intervjua skupile iskaze ljudi koji su bili zatočeni u Muzičkoj školi. Naišao sam i na opise i zapise međunarodnih udruga u kojima se Muzička škola vodi kao mjesto u kojem su ljudi bili zatočeni i mučeni te mjesto koje je služilo kao logor. Nakon toga, odlučio sam provjeriti sve udruge koje mogu posjetiti tijekom sljedećeg posjeta Zenici u kojima bih mogao pronaći potencijalne sugovornike. Dva očita mjesta bila su Napredak i Udruga ratnih veterana i invalida HVO-a u Zenici.

2. 4. Drugi dolazak u isti, ali potpuno drugačiji grad

Moj drugi posjet Zenici bio je u 2021. godini, odnosno otprilike godinu i pol dana nakon prvog posjeta. Pri samom dolasku, cijeli je grad imao drugačiju atmosferu nego pri prvom dolasku na teren, čemu pripisujem i spoznaju o školi i svemu što sam u međuvremenu istražio o Muzičkoj školi. Kada smo došli, dan je bio pomalo tmuran, što je i pridonijelo drugačijem ugođaju, odnosno osjetio se utjecaj pandemije COVID-19 virusa i propisanih mjera zaštite od istoga. Sljedećeg dana krenuo sam sa svojim planom aktivnosti koji sam sastavio pri planiranju navedenog terenskog zadatka. Drugog sam dana na terenu imao dogovoren susret za intervju, a isto tako i trećeg dana, stoga sam se odmah ujutro, oko devet sati, zaputio u udruhu HVO-a u Zenici prema zgradi Napretka. U Napredak sam krenuo s puno nade očekujući susret s budućim sugovornicima jer se prije terena nisam mogao najaviti zato što nisam uspio pronaći telefonski kontakt ni adresu elektroničke pošte. Stigao sam pred vrata. Bio je radni dan, nikakav praznik koji bi ukazivao da je zgrada zatvorena, ali prednja ulazna vrata u cijelu zgradu bila su

zaključana. Pomislio sam da sam možda uranio te da će biti otvorena. Odlučio sam se vratiti nakon sat vremena, a u međuvremenu sam otišao do obližnjeg kafića, sjeo na kavu i čekao. Upitao sam konobara zna li možda zbog čega je zatvorena zgrada, ali nažalost nije znao jer ne posjećuje Napredak. U tih sat vremena vodio sam neformalni razgovor s gospodinom o Zenici, životu, međuetničkim odnosima i slično. Oko 10:30 uputio sam se ponovno u Napredak gdje me dočekala ista situacija. Naime, cijela je zgrada bila zaključana. Sljedeći dan bio je dogovoren razgovor s kazivačem, stoga sam se nadao da ću u jutarnjim satima uspjeti pronaći nečiji kontakt. Došao sam ponovno oko devet sati ispred zgrade Napretka, a ovog puta zgrada je bila otključana. Ušao sam unutra primjetivši da se odmah s desne strane ulaznih vrata nalaze vrata udruge HVO-a. Odmah sam primijetio da na staklima iznad vrata nema svjetla. Prišao sam vratima te pokucao nekoliko puta, no nije bilo odgovora. Zatim sam obratio pozornost na vrata gdje je stajao telefonski broj udruge i radno vrijeme, ali i obavijest o kolektivnom godišnjem odmoru, koji je trebao biti završen prema datumu, ali svejedno nikoga nije bilo unutar udruge. Uzeo sam broj s vrata i odlučio ponovno pričekati do 12 sati, u slučaju se netko pojavi. Otišao sam u obližnji kafić te pričekao 11 sati. Tada sam ponovno krenuo vidjeti je li netko došao, ali nažalost nitko se nije pojavio. Kasnije toga dana imali smo razgovor s još jednim Zeničaninom. Sljedećega dana uslijedio je moj ponovni pokušaj stupanja u kontakt s članovima udruge. Također, u devet sati već sam se nalazio ispred zgrade, ali zgrada je opet bila zatvorena. Uzeo sam svoj mobitel, za koji sam kupio BiH karticu te pokušao nazvati broj naveden na vratima udruge, ali nitko mi se nije javio. Odlučio sam opet pričekati. Ponovno, kao i prethodnoga dana, dolazim do zgrade, koja je cijela zaključana. Sutradan ujutro, imao sam dogovoren sastanak s jednim lokalcem koji mi je, isto tako, ispričao puno toga o prošlosti, o međuetničkim odnosima u gradu u prošlosti i danas i slično. Nakon tog razgovora, iako je tada već prošlo 12 sati, pokušao sam nazvati udругu, no ni ovaj put nisam imao sreće te mi nitko nije odgovorio na poziv. Također, još jedan kazivač koji mi je trebao pomoći na kraju nije bio u mogućnosti sastati se zbog zdravstvenih problema. Znao sam da mi je sljedeći dan zadnji te sam odlučio prošetati do Muzičke škole, sjesti na klupu, promatrati i pisati bilješke kako bih za sljedeći dolazak zabilježio dojmove koje sam stekao promatrajući školu. Sljedećeg sam dana polazio kući, stoga sam otišao na tisk i kupio bon kako bi mi BiH broj bio aktivan sljedećih godinu dana. Iako nikoga nisam pronašao u udruzi, imao sam barem telefonski broj te sam mislio da ću uspjeti stupiti u kontakt s njima.

2. 5. Povratak i priprema za zadnji posjet

Dolazak s terena bio je popraćen više osjećajem neuspjeha, nego uspjeha. Počeo sam razmišljati o mogućim negativnim ishodom, poput onog da neću pronaći još kazivača za razgovor. Pri drugom odlasku na teren, susreo sam se s problemima koje je prouzrokovala COVID-19 pandemija. Primjerice, ljudi su prestali biti susretljivi kao pri prvom dolasku. Iz tog istog razloga možda ni udruga HVO-a i Napredak nisu bili otvoreni. Iako sam imao neke sugovornike i skupio dosta materijala o Muzičkoj školi, smatrao sam da su mi potrebni kazivači koji su bili u tom mjestu, Hrvati koji su to proživjeli te i dalje žive u Zenici, njihova svakodnevica u odnosu s tim mjestom, odnosno zgradom. Svaki kontakt koji sam pokušao ostvariti bio je neuspješan. Iako je protekla druga godina terenskog istraživanja, probleme s kojima sam se susreo mogu povezati s uputama Sanje Potkonjak i dvama principima koja ističe pri odlučivanju čime će se etnograf baviti u etnografiji. Ona navodi princip dostupnosti i princip privatnosti. O principu dostupnosti piše: „Princip dostupnosti teme odnosi se na činjenicu da nam neke teme, unatoč tome što mogu biti zanimljive, naprosto nisu dostupne zbog fizičke udaljenosti mjesta istraživanja, financijskih razloga ili vremena u kojem se odvijaju događaji koje bismo htjeli istraživati. Isto tako, neke nam teme neće biti dostupne jer nam je otežan pristup zajednici koju istražujemo i ne možemo računati na lako i produktivno ostvarivanje kontakta s ključnim osobama ili članovima zajednice koju bismo htjeli istraživati, a koji bi nam trebali omogućiti nesmetan i siguran 'ulazak' u zajednicu“ (Potkonjak 2014: 37). Iako je ova tema zanimljiva, smatram ju ponajviše važnom za istražiti jer je riječ o povijesti naroda i konflikta koji je i dalje prisutan, ne u svrhu historijskog življenja te povijesti, nego radi nadilaženja u smislu solidarnosti o kojoj se toliko govori, a koja u stvarnosti ne postoji. Nadalje, moja ustrajnost u istraživanju ove teme motivirana je osobnim razlozima. S obzirom na to da sam rođen u mjestu gdje su se dogodila mnoga ratna stradanja u Domovinskom ratu u Republici Hrvatskoj, mnogi meni bliski ljudi proživjeli su slične sudbine. Unatoč tomu što sam bio na terenu, nedostatak kontakata i onemogućeni pristup udruzi otežali su pisanje o ovoj temi. Princip privatnosti odnosi se na istraživanje onih tema koje se, jednostavno rečeno, mogu prepoznati kao „opasne“. Teme su „opasne“ kada stavovi, mišljenja i iskustva koja nam se prenose mogu ugroziti same aktere istraživanja, prije svega naše sugovornike (Potkonjak 2014: 37). Budući da sam saznao da su određeni sudionici strašnih događanja u Muzičkoj školi i dalje na slobodi, moguće je da sugovornici ne budu spremni za razgovor o tome mjestu. Kao još

jedan razlog za to, iako je na početku istraživanja vladao narativ solidarnosti, razgovarajući kasnije s kazivačima hrvatske etničke pripadnosti, neki su rekli da ustvari vlada određeni strah u gradu. Unatoč svim problemima, nisam htio odustati od Muzičke škole kao teme jer postoje i druge metode istraživanja. U radu sam odlučio pristupiti istraživanju stavljajući naglasak na fenomenologiju i teoriju afekta te pridodati elemente autoetnografije. Osamdesetih i devedesetih godina prošloga stoljeća dogodio se obrat u metodologiji, promijenio se pristup antropološkim istraživanjima, kulturu se više ne gleda kao objektivnu datost, već se sada proučava kako je kultura konstruirana diskursima i odnosima moći. (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 13). Fenomenološki pristup ne isključuje analizu diskursa, ona joj je komplementarna metoda, a diskurzivna je analiza metoda kojom sam se koristio u pisanju rada. (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 14). Fenomenološki pristup omogućava da pristupimo tjelesnom i ljudskom iskustvu, a da ne moramo odbaciti diskurzivno. Za ovaj rad bitna je fenomenologija jer nam ona može dati i dodatna pitanja, poput onih na koje načine ljudi doživljavaju određene prostore, imena tih prostora, koja se sjećanja, prakse i narativi vežu za određene prostore itd. (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 15). Začetnik fenomenologije Edmund Husserl pozvao je na povratak samim stvarima, da se postavi individualno iskustvo u središte analize jer ono može poslužiti kao pozicija s koje se pred nas ocrta čitava mreža fenomena i aktera i svih međudnosa, kao i značenja u širokom društvenom kontekstu. Ono što je također bitno izdvojiti pojam je intencionalnosti koji označava usmjerenost svijesti prema stvarima koje svijest doživljava. Fenomen nije stvar po sebi, nego stvar koja se pojavljuje našoj svijesti, na način na koji se manifestira (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 16-17). Fenomenologija ima mnogo definicija, a za potrebe ovoga rada koristit ću se sljedećom: „Fenomenologija kao disciplina temeljno proučava, promišlja i interpretira fenomene.” (Sokolowski 2000:13; preuzeto iz Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 17) „Fenomenologija koja ima kao polazišnu točku iskustvo, ono iskustvo koje je čisto od predodžbi, i zbog toga je fenomenologija primjenjiva i u antropološkim i etnološkim istraživanjima. Nadalje, autorice ističu: “Etnologija i kulturna antropologija također je snažno prigrlila kulturnu analizu temeljenu na fenomenološkim postavkama kao metodologiju koja može pružiti odgovore na to kako ljudi svojim kulturnim praksama, tjelesnim ponašanjima, iskustvima, sjećanjima i korištenjem prostora pridaju značenja pojavama koje ih okružuju.“ (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 19). Sljedeći pristup koji je korišten tijekom terenskog istraživanja i pisanja rada je teorija afekta. Afekt je relacijski

fenomen, odraz odnosa. To je mreža interakcija koja čini svijet pojedinca. On nije uzročno-posljedičan, već je međuodnosan proces kojim se odnosi stvaraju, a i čija prisutnost ima svoje odjeke. Prema Spinozi postoje dvije dimenzije afekta. Jedna je (affection) koja se odnosi na silu koja djeluje između dva subjekta ili čimbenika u trenutku interakcije, a druga je (affectus) odnosno kapacitet ljudi da afekt kumuliraju, pohrane i učine temeljem vlastita identiteta i iskustva na koje će reagirati kasnijim interakcijama (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 65-66). Nadalje, Bruno Latour stavlja u središte objekt, odnosno, zalaže se za kritičko propitivanje mentalnih krajolika i načine oblikovanja istih. On piše da simboličke razine ne proizlaze samo iz djelovanja ljudi, da se konceptualizacija svijeta događa višesmjerno između ljudi i neljudskih čimbenika (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016). I drugi autori koriste se tim dvama pristupima, svijetom koji se promatra kao ljudska projekcija i pristupom koji polazi od materijalnog, odnosno od objekta. Njihova komplementarnost ističe se interakcijom s pojavnošću u okolini, „postoji nešto u prostoru, u materijalnim objektima, u okolišu što premašuje, prestiže i nadilazi ljudsku imaginaciju, a što proizvodi afekt koji ljudska bića svejedno mogu doživjeti” (Navaro-Yashin 2012: 16). Pristup prijenosa afekta pojašnjavala je i Teresa Brennan postavljajući pitanje je li itko ušao u neku prostoriju, a da nije osjetio atmosferu te zaključuje da do afekta dolazi zbog ponašanja ljudi u toj prostoriji, a može doći i zbog izgleda prostorije i stvari te rasporeda stvari u prostoriji. Postoji kombinacija onoga što je osobi vanjsko (poput stvari) i onoga što se nalazi unutar nje (raspoloženja) kročenjem i bivanjem u toj prostoriji. Način osjećanja atmosfere ovisi o zbivanjima i ugođaju tog prostora i našem stanju ulaska u prostoriju (Alempijević; Potkonjak; Rubić; 2016: 67). Primjeri ispreplitanja subjekta i objekta u kojima se javlja intenzivnost, kojoj je osnova afekt, mogu se vidjeti i u studijama spomenika kojima nije naglasak na umjetnosti i estetici, nego na politici i praksi korištenja. U takvim slučajevima samo postavljanje spomenika može uzrokovati određene reakcije kao i inicijatori postavljanja, kao i što taj spomenik ostavlja, odnosno izaziva neki afekt prema onima koji ga posjećuju. Afektom može rezultirati prisutnost, ali i odsutnost osobe, neke interakcije unutar skupine ili bića. Također, susret s materijalnosti vanjskog svijeta može biti afektivna. Afekt može proizaći iz mnogo stvari, a u radu će afekti biti promatrani u kontekstu Muzičke škole jer afekt pokazuje kakvi su konkretni politički, društveni i ekonomski konteksti interakcije koja ga izaziva, u kojem intenzitetu i kakvog afekta. Osim toga, afekt na razini pojedinca ovisi o kolektivnim stajalištima koji uređuju odnose među različitim akterima jer, kako pišu autori: osjećaji, reakcije i doživljaji u pravilu su reakcije pojedinca na

društvene norme. Afektivni učinak nekog predmeta ovisi o tome kakve mu se vrijednosti daju u društvu (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 70). U etnologiji i kulturnoj antropologiji istraživanju afekta polazi se od konkretnih scena, događaja ili situacija i ta se mjesta proučavaju kao tekst i generator afekta. Potrebno je biti na licu mjesta kako bi se mogao zapaziti i zabilježiti afekt i njegov intenzitet, ali i interakcije ovisno o onome što se promatra. Ovakav istraživački postupak ima više vrsta, a jedan je od njih u konceptu situirane prakse Pierrea Bourdieua. On zahvaća više razina, od čega je jedna etnografsko bilježenje interakcija na konkretnoj lokaciji i u konkretnom vremenu. Druga je razina komparativna, odnosno u njoj je riječ o uspoređivanju s tipovima interakcija i intenzivnosti koji su slični u društvenim sferama, ako je to moguće. Treća je razina kontekstualizacija i historizacija fenomena te procesa koji se promatraju. Taj je korak nužan kako bi etnografsko istraživanje moglo, s jedne strane, obuhvatiti „forme afekta onkraj granica onoga što nam je blisko poznato” te kako bi, s druge strane, bilo od šireg značaja, relevantno i primjenjivo u drugim istraživačkim situacijama (Jansen 2016: 69 navedeno iz Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 79). Pri etnografskom i kulturnoantropološkom istraživanju, uz afektivni pristup, povezan je i gusti opis Clifforda Geertza. Gusti opis bio je temelj semiotičkog pristupa kulturi u kojemu se naglašavaju strukturne i simboličke okosnice onoga što se promatra, dok je u pristupu afekta naglasak na fenomenološkoj dimenziji situacije. Naime, sva iskustva, tjelesna i ona netjelesna, kojima se pokušava što bolje dočarati ugođaj, osjećaj i atmosfera, ne trebaju se svesti na neku određenu akciju, nego se doživljavaju kao intenzivnost (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 71). U radu će biti vidljiva i autoetnografija, u smislu kako se mijenjao tijekom misli prilikom istraživanja, kako sam došao do same teme, misli i refleksije o istoj, kroz opise dnevnika istraživanja te bilješke koje sam pisao o vlastitim osvrtima tijekom istraživanja. Dakako, tema je, kao što je moguće vidjeti iz rada, bila problematična za istraživanje te se može ubrojiti u kategoriju osjetljivih tema, stoga potiče refleksije i razmišljanja (Alempijević; Potkonjak; Rubić 2016: 88). Kroz autoetnografski pristup, u ovom istraživanju nisam samo subjekt, već postajem i objektom. Ulazeći u teren i promatrajući kako se kroz razne periode mijenjao taj isti teren, tako se mijenjalo i moje iskustvo terena, ali i moji osjećaji, afekti određenih mjesta, određena razmišljanja o terenu i o samome radu.

2. 5. Zadnji dolazak

Ovaj su se put mjere COVID-19 pandemije ublažile, vrijeme je sunčano, ali popratni osjećaj koji sam dobio prethodnoga puta nije nestao unatoč tomu što je grad izgledom bio isti tog kasnog poslijepodneva kada sam stigao u Zenicu te se uputio u hotel. Sljedećeg dana isplanirao sam, kao i prethodnoga puta, terenski posjet u zgradu Napretka kako bih pokušao pronaći nekoga. Ustao sam se oko devet sati ujutro i uputio prema zgradi. Nadao sam se da će zbog ublažavanja mjera, ako je to razlog zbog kojega prvotno nisam mogao nikoga naći, ishod biti drugačiji. Došao sam pred zgradu. Ista je zastava, sada već istrošena, bila vani. Vrata na zgradi ovoga su puta bila otvorena, zbog čega sam pomislio da ću napokon nekoga pronaći za razgovor. Ušao sam u zgradu i odmah pogledao s desne strane gdje se nalaze vrata udruge HVO-a te vidio da je na prozorima mrak, a vrata djeluju isto. Dolazim i kucam, ali nitko ne odgovara. Nema nikakve obavijesti. Pomislio sam da ću pronaći nekoga u Napretku zbog otvorenih ulaznih vrata zgrade. Odlazim stepenicama gore, ali ni tamo ne pronalazim nikoga. Odlučio sam otići na kavu i pričekati kao prethodnoga puta. Ovoga puta primjećujem da su ljudi opušteniji, kao da je nestao pritisak koji je bio prisutan tijekom prethodnog dolaska. Nakon sat vremena odlazim ponovno do Napretka, ali ponovno nema nikoga. Sljedećeg dana dogodilo se isto kao i prethodnoga dana, što znači da nisam nikoga uspio pronaći u udruzi. Nažalost, mobitel kojim sam se koristio s BiH brojem nisam mogao uključiti, stoga nisam mogao nazvati broj na vratima. To sam, međutim, već u prošlosti bio učinio i nije rezultiralo uspjehom. Odlučio sam otići do Muzičke škole i sjesti u blizinu te pisati bilješke. Preko puta mene nalazilo se mjesto istraživanja. Ono ima nove zastave na stupovima, ali sve ostalo djeluje mi isto. Zgrada sive boje koja, zapravo sasvim prikladno, ovo proljetno šarenilo vuče u svoje sivilo ističe se jer, iako bi škole trebale biti vedrije, ono što se u toj zgradi zbilo odgovara boji njezine vanjštine. Dok sam pisao bilješke i promatrao zgradu škole, nisam primijetio da je netko iz nje izašao ili ušao. Ljudi su prolazili pored Muzičke škole kao da je bilo koja druga, moguće je da i dalje nitko ne pohađa nastavu zbog pandemijskih mjera. Sljedećeg jutra imali smo sastanak s jednim Hrvatom, stoga sam mislio da toga dana neću moći do Napretka. Ovisno o istraživanju, svatko je s kazivačem razgovarao o različitim temama. Nakon toga sam otišao provjeriti radi li Napredak, ali nažalost, ponovno su me dočekala zatvorena vrata. Suočen činjenicom da mi Napredak ni toga dana neće biti od pomoći, sjeo sam na klupu u parku pored škole koju istražujem u nadi da će mi mirnoća parka pružiti barem malo utjehe zbog neobavljenog zadatka. Sljedećega dana opet nisam imao sreće jer u Napretku nisam pronašao nikoga, što je sada već postao uobičajen slijed događaja. S

kazivačem sam razgovarao o svemu te je on bio prvi od kazivača koji mi je spomenuo Muzičku školu u kontekstu rata i trenutnog stanja u gradu. Osim toga, napomenuo je i da postoji strah u gradu među Hrvatima. Nakon razgovora sa spomenutim kazivačem, zadnji se dolazak u Zenicu polako bližio kraju. Svoje posljednje trenutke terenskog rada odlučio sam posvetiti ponovnim odlaskom u Napredak. S putnom torbom i zadnjim trzajevima nade ušao sam u zgradu, ali samo sam još jednom ostao razočaran njenom praznoćom. Tada ponovo izlazim te poraženo odlazim do autobusnog kolodvora na autobus.

2. 6. Poslije zadnjeg posjeta

Nakon dolaska s terena, spremio sam bilješke. Za razliku od prošlog, ovaj je odlazak bio produktivniji. Pronašao sam dva kazivača od kojih mi je jedan pričao o Muzičkoj školi. Na temelju svega prikupljenog i mnoštvu perspektiva iz kojih se ova tema može promatrati, trebao sam se odlučiti za perspektivu iz koje ću analizirati ovo mjesto. Usmjerio sam se na sjećanje i zaboravljanje. Na tragu kolektivnog sjećanja o kojemu piše Hawlbach, kojeg sam već spomenuo u radu, P. Connerton razvija svoje teorije o tome i piše djelo *Kako se društva sjećaju*. Osim P. Connertona, čiji će koncepti biti interpretirani u sljedećem dijelu rada u odnosu na Muzičku školu, također ću Muzičku školu promatrati prema *Odnosi sjećanja i zaborava* I. Zertal i prema mjestima sjećanja P. Norre. Metoda dekonstrukcije korištena je za analizu i interpretaciju u Derridinom smislu, odnosno pokušaju dekonstrukcije da se u više navrata iščita i da se zgrada Muzičke škole promatra kao tekst. Nadalje, diskurzivna je analiza još jedan važan metodološki pristup. Diskurzivna je analiza proučavanje jezika u upotrebi. Bavi se proučavanjem značenja koja dajemo jeziku i radnjama koje izvodimo kada se koristimo jezikom u specifičnom kontekstu. Osim toga, definira se i kao studija o jeziku iznad razine rečenica, kako se kombiniranjem rečenica stvara značenje, koherentnost itd. S rečenicama se stvara i značenje i druge implikacije (Gee i Handford 2012: 1). Postoji više različitih pristupa diskurzivnoj analizi, a u radu će fokus biti na kritičkoj diskurzivnoj analizi. Kako navode Kivle, Benedicte & Espedal, Gry (2022), više stvari mogu biti izvorom analize, kao što su poruke, razgovori, intervjui i drugi mediji, odnosno, to ne mora biti samo tekst. Gledajući kako tekst omogućava uvidjeti intencionalnost i reprezentaciju koju tekstovi najčešće nose u sebi, skrivena mišljenja, shvaćanja i drugo, oni definiraju analizu kao razumijevanje tih skrivenih vrijednosti, a diskurs definiraju

kao utemeljeni narativ nekog fenomena, onaj koji je intuitivan i koji se uzima zdravo za gotovo (Richland 2012: 171). Ono što se najčešće pronalazi u tekstovima jest ono što je prihvaćeno u društvu, odnosno poželjno, cijenjeno te se treba izdići iznad toga (Richland 2012: 172). Diskurzivne analize motivirane su željom za pokazivanjem one osjetne, direktno pristupne strukture moći i znanja unutar specifičnog govora i teksta. Postoje dvije linije pristupa diskurzivnoj analizi: od dolje prema gore tekstno fokusirane studije (Potter 2004) i Foucaultov pristup, studije diskursa paradigmi koje su usmjerene otkrivanju povijesno razvijenih režima istina kroz tekstualnu analizu (Gee i Handford 2012: 174). Ovo je najpopularniji i najšire korišten pristup analiziranju diskursa u tekstu. Kritičku diskurzivnu analizu originalno je promovirao Fairclough (2003). Kroz kritički diskurs, istraživač ističe da su dominantne vrijednosti prikazane kroz jezik i tekst. Stoga, kritički diskurs ima za cilj prepoznati strukture moći u jeziku. Analiza je podijeljena u tri dijela: tekst, diskurzivna praksa i društvena praksa. Fairclough (2001: 30-33) piše o četiri koraka za identificiranje diskursa. Prvi je korak istražiti koji je društveni problem (ne istraživačko pitanje) kako bi se pronašlo znanje potrebno za razumijevanje. Drugi je korak identificirati prepreke za rješavanje problema na način na koji je društveni život konstruiran. Treći je korak istražiti kako je društveni život afektiran problemom. Četvrti je korak odrediti puteve kako bi se zaobišle prepreke (Gee i Handford 2012: 179). Fairclough ističe kako je CDA transdisciplinarna metodologija istraživanja jer povezuje više područja i disciplina. Ona je forma kritičke društvene znanosti usmjerene prema boljem razumijevanju prirode i izvora društvenih pogreški ili nepravdi, odnosno prepreka koje su tu kako bi se adresirale i kako bi se pronašli određeni načini kako bi se te prepreke savladale. Nadalje, on piše o službenim nepravdama koje se mogu shvatiti u širem smislu kao aspektima društvenih sustava, oblika ili poredaka koji su štetni za dobrobit ljudi i u načelu bi se mogli poboljšati, ako ne i eliminirati, no možda samo kroz velike promjene u tim sustavima, oblicima ili redovima. Primjeri bi mogli biti siromaštvo, rasizam, nedostatak slobode, odnosno ono što predstavlja društveno korisno, a to može biti i kontroverzna stvar. Osim toga, rad Natalie Krzyżanowska koristi se diskurzivno povijesnim pristupom u njezinoj analizi živućeg memorijala, što je kontra monumentalna instalacija postavljena 2014. godine na Trgu slobode u centralnoj Budimpešti u Mađarskoj. Fokus na Živući memorijal pokazuje osebujan tip komemorativne instalacije koja nije samo osporavanje protiv trenutne Mađarske „*top-down*“ (od gore prema dolje), hegemonskih naracija i praksi sjećanja, nego i radi suprotno od državnih

politiziranih i idealiziranih naracija prošlosti. LM je gledan s jedne strane kao dijaloška veza živućeg iskustva Holokausta u Mađarskoj i, s druge, kao širi povijesni i suvremeni sociopovijesni narativ, kao i komemorativna praksa. Diskurzivno antropološka analiza LM povezuje svoje diskurzivne, vizualne te prostorne aspekte s istraživanjem raznih tipova sudjelovanja ljudi. U ovom članku povezuje se širi kontekst sjećanja i komemoracije u nacionalnim i gradskim prostorima i, specifično, u onim jako politiziranim kapitalnim miljeima – odnosno sa specifičnim lokaliziranim kontekstima komemorativnih bojišta gdje se službeni prikazi sjećanja protive ili su suprotni s onim koji dolaze od dolje.

Fokus LM-a u pokazivanju je unikatnog slučaja, on je komemorativna instalacija i praksa koja, ne samo da se ne slaže s onim od gore prema dolje hegemonističkim naracijama sjećanja i povijesti koja je prikazana na Trgu slobode, već je i instalacija koja se trudi i pokušava kontestirati lokalizirane politizirane i ideologizirane naracije sjećanja. Zato se kroz suvremeni pristup kritičke memorije studija i kritičku diskurzivnu analizu LM promatra kao živuću instalaciju koja se mijenja. Autorica je u ovom članku razradila kontekstualno specifičan, prostorno i ideološki uvjetovan sukob između hegemonističke politike od gore prema dolje i naracija sjećanja (Krzyżanowska 2022).

2. 7. Zaključno metodologija

Metodologija je temelj svakog istraživanja i rada, o njoj će ovisiti i rezultat. U ovom dijelu rada pokazao sam proces razvoja vlastitog metodološkog pristupa kojim sam se koristio tijekom istraživanja ove teme, a posebno probleme s kojima sam se susreo. Problemi s kojima se istraživači susreću na terenu pri istraživanju znaju biti neočekivani i neplanirani te se na određene stvari nije moguće pripremiti. Prikazom dnevnika na terenskom istraživanju predstavljena je i većina metoda koja je korištena pri prikupljanju građe, dok će određene bilješke i gusti opis biti korišteni u dijelu analize.

3. SJEĆANJE DRUŠTVA, MJESTA SJEĆANJA I ZABORAVLJANJE

U ovom dijelu rada prikazat ću tri glavna koncepta koja će biti korištena u analizi. Prvo je društveno sjećanje i pristup Paula Connertona temama društvenog sjećanja i zaboravljanja. Ostala su dva mjesta sjećanja Perre Nore i zaboravljanje Idith Zertal. Prikaz ovih tema omogućit će kasniju analizu i pokazati važnost Muzičke škole u kontekstima mjesta sjećanja, mjesta zaboravljanja te općenito načina sjećanja ili zaboravljanja nekog navedenog mjesta.

3. 1. Kako se društva sjećaju

Paul Connerton jedan je od suvremenih antropologa koji se fokusira na sjećanje i društva. On smatra da postoje kolektivna sjećanja te pokušava dati odgovor na pitanje stvaranja i zadržavanja pamćenja. To pitanje koje Connerton (1989: 1) postavlja ujedno vodi tome da se pamćenje smatra formom političke moći. Što se tiče osobnog pamćenja i sjećanja, Connerton (1989: 1) piše da je to obična memorija u kojoj iskustvo naše sadašnjosti i svakodnevice ovisi o našem znanju o prošlosti jer mi doživljavamo sadašnji svijet koji je povezan s prošlim događajima i objektima te naglašava da ćemo doživljavati sadašnjost različito zbog drugačije povijesti. Kada Connerton (1989: 3) piše o društvenom sjećanju, on tvrdi da slike prošlosti generiraju trenutni društveni poredak. To je pravilo kojim se tvrdi da svi sudionici određenog društva moraju pretpostaviti posjedovanje dijeljene memorije, odnosno pamćenja. Kada piše o društvenom sjećanju, on iznosi da se sjećanja o prošlosti društva razlikuju te da članovi društva ne moraju dijeliti iskustva, a ni pretpostavke o prošlosti. Connerton (198: 4) smatra da su prošlost i znanje o prošlosti preneseni, ali i održavani putem performansa, posebno ritualnog. Ako postoji nešto što je društvena memorija, tvrdi da ćemo je najčešće naći u komemorativnim ceremonijama, ali one pokazuju da su komemorativne samo onoliko koliko su i performativne. Connerton (1989: 6), također, ističe da ne postoji sasvim novi početak, koliko god ga netko htio započeti. Svi ti novi početci imaju element prisjećanja, jer sve što postoji, ima nešto što mu je prethodilo. Ne može se izaći iz tog odnosa i sistema, koji u smislu temporaliteta govori za osobu da je to organizirano tijelo čija su iskustva osnovana na prisjećanju. Dakle, ni novi početak ne može izbjeći prisjećanje na ono što je bilo prije. Connerton (1989: 9) uvodi i pitanje postojanja nepravdi i kontinuirane memorije u odnosu na trenutnu društvenu podjelu i strukturu, odnosno kakvu ulogu na takve nepravde ima pamćenje ili je imalo utjecaj na stvaranje trenutne društvene podjele. Nakon takvih pitanja slijede

ona ratifikacije nepravde. Connerton (1989: 9) piše da se, ako su prošle nepravde oblikovale sadašnju društvenu podjelu i ako se smatralo da je prijašnja nepravda oblikovala strukturu sadašnjih društvenih podjela i uređenja za pronalazak suvereniteta, postavlja pitanje onoga što treba učiniti za ispravljanje takve nepravde. Zbog ranije navedenog potrebno je istaknuti stvaranje novog početka i važnost prisjećanja na staru tiraniju zbog koje je došlo do novog početka, odnosno njegovog traženja. Društvo koje se želi osloboditi starog društvenog reda suočava se s povijesnim depozitom. Što je veća aspiracija novog režima, to će on intenzivnije tražiti uvođenje nasilnog zaboravljanja. Connerton (1989: 13) naglašava da se treba razlikovati društveno sjećanje od više specifične prakse, koju on naziva aktivnošću povijesne rekonstrukcije. Ljudsko je znanje kroz povijest moguće samo ljudskom aktivnošću, odnosno tragovima koji ostaju. Kritizira, također, interpretacije povjesničara. Historijska rekonstrukcija nije ovisna o društvenom sjećanju. Međutim, iako joj nije potrebno društveno sjećanje, historijska rekonstrukcija potrebna je i kada društvena memorija sačuva direktno svjedočenje događaja. Unatoč njihovoj neovisnosti o društvenoj memoriji, praktična historijska rekonstrukcija može uvesti načine primanja vodećeg poticaja od memorije socijalnih grupa i može joj zauzvrat dati značajan oblik. Ekstremni slučaj toga pojavljuje se u totalitarnim režimima kao sistematski način uskraćivanja građanima od njihovih sjećanja. Kada velika moć želi uskratiti manjoj njezine nacionalne svijesti, koriste se metodom organiziranog zaboravljanja. Kod totalitarnih režima koji djeluju na način utišavanja pisaca, uklanjanja poznatih ličnosti i raznih sklanjanja i zaboravljanja, ostaje strah da će u takvim državama doći vrijeme kada nitko neće ostati kao svjedok takvih prošlosti. Praksa povijesnog istraživanja stvara novu distancu od prošlosti, postavljajući pretpostavke i ponašanja (Connerton 1989: 74). Ako je riječ o političkoj edukaciji grupa koje vladaju, ne može se ne uvidjeti distinkcija između njihovih političkih zapisa i političkih sjećanja. Vladajuća grupa koristit će se znanjem o prošlosti na direktan i aktivan način. Njezino političko ponašanje i odluke bit će bazirane na istraživanju prošlosti, osobito one bliske. Ta istraga bit će provedena efektivno i bit će kad-tad otkrivena onima koji su zainteresirani kada dokumenti postanu dostupni javnosti poslije rata, revolucije ili javnog skandala. Međutim, jedno od ograničenja dokumentiranja je to da malo ljudi želi pisati o onome što uzimaju „zdravo za gotovo“. Mnogo će političkih iskustava biti građeno na onome što se događa „iza zastora“ te to može biti jednostavno za promatrati u pretežno tehničkoj sferi poput diplomacije. Connerton (1989: 17-18) ističe da su politički zapisi vladajuće grupe daleko od iscrpljivanja svoje političke

memorije, a da vladajući donose potpuno suprotne odluke i ne shvaćaju zašto se tomu svi protive. Društveni su povjesničari vidjeli u oralnoj povijesti mogućnost spašavanja tišine povijesti i kulture subordiniranih grupa. Ona je trebala dati glas onome što je bilo bez glasa ili tragova, rekonstituirati život povijesti individualaca. Oralni povjesničari najčešće prijavljuju prikaz karakterističnog tipa poteškoće na početku razgovora. Connerton (1989: 19) piše o primjeru memoara koje je napisala poznata osoba o svome životu koji su bili uspoređeni s onima objektivne povijesti koja je urezana u institucije. Piscu memoara postaje teško, promatrajući svoju povijest, integritati ju u objektivnu i na taj joj način dati smisao. To se događa i sa subordiniranim grupama koje bivaju prisiljene prihvatiti taj narativni oblik, ali iznad svega i svoj odnos prema povijesti, pojmu legitimacije podrijetla i odnosa prema budućnosti, osjećaju akumulacije moći i utjecaja. Oralna povijest subordiniranih grupa proizvest će drugačiju povijest, onu u kojoj ne samo da će većina detalja biti drugačija nego će i sami konstrukt značajnih oblika imati drugačiji princip. Drugačiji detalji pojavit će se jer su umetnuti. Esencijalno je u doživljavanju postojanja kulture podređujućih grupa vidjeti da kulture u kojima žive povijesti njezinih članova imaju drugačiji ritam koji nije načinjen prema uzorku s individualnom intervencijom u radu dominantnih institucija. Iz tog razloga, Connerton (1989) ističe sljedeću razliku. Kada oralni povjesničari slušaju njihove kazivače, otkrivaju percepciju vremena koje nije linearno, nego ciklično. Život kazivača nije kurikulum, nego serija krugova. Bazičan je ciklus dan, godina itd. To je drugačiji narativni oblik, različito društveno determinirana struktura memorije. Mi upoznajemo druge s našim povijestima te sebe upoznajemo s povijestima drugih ljudi. Također, odlučujemo u što ćemo od toga vjerovati. Identificiranjem tih stvari prilagođavamo svoje ponašanje. Mi identificiramo određenu radnju prisjećanjem najmanje dviju takvih radnji za kontekst takve radnje. Postavljaju se agenti ponašanja s referencom na njihovo mjesto u životu povijesti. Također, postavljaju se i ponašanja s referencom u povijesti društvenih okolnosti kojoj pripadaju. Narativ nečijega života međupovezivanje je seta narativa koje je urezano u povijest grupa iz kojih pojedinci stvaraju svoj identitet. Osobno sjećanje odnosi se na akte prisjećanja koji uzimaju kao objekt osobni život i njegovu povijest. One su bitne za naše samoopise koji su osnovani na prošlosti. Prethodno navedeno važno je za samokoncepciju, naše samoznanje i koncepciju našeg vlastitog karaktera i potencijala koji je determiniran načinom na koji vidimo naše prijašnje radnje. Postoji važna poveznica između osobnog identiteta i različitih mentalnih stanja koja gledaju prema nazad tako

da su objekti žaljenja ili krivnje prijašnje radnje. Ovakvim prisjećanjem, osobe imaju poseban pristup činjenicama o svojim prošlostima i njihovim identitetima. Takav pristup, da ne mogu imati povijesti i identitete drugih ljudi Connerton (1989: 22) naziva grupom tvrdnji o osobnom sjećanju (a class of personal memory claims). Druga grupa povijesnih tvrdnji kognitivna je memorijska tvrdnja (group of memory claims – cognitive memory claims) koja obuhvaća upotrebe prisjećanja u kojima možemo koristiti takvu vrstu sjećanja za značenja riječi, linije stihova, priča, činjenica i matematičkih tvrdnji. Da bi se posjedovalo ovakvo znanje, nečije znanje mora na neki način već postojati. Za razliku od prvog, ne trebamo posjedovati nijednu informaciju o kontekstu kako bi bili u stanju zadržati te memorije. Za ovaj tip bitno je da objekt memorije nije nešto u prošlosti, nego da osoba koja se prisjeća tih stvari mora biti doživljena, iskušena ili naučena o njoj u prošlosti. Treća grupa ovisi o našem kapacitetu reprodukcije određenog performansa, primjerice kako čitati, voziti bicikl itd. (Bergson: 8, navedeno iz Connerton 1989) razlikuje dvije vrste memorije, onu koja se sastoji od navike te onu od prisjećanja. Memorija iz navike samo je motorni mehanizam, a različita je od prisjećanja. Ona je prisjećanje određenih događaja. Od ove dvije, memorija navike malo je istraživana, a psihoanalitičkim se studijama iznosi da su prisjećanje i rekonstrukcija važni segmenti za dovođenje prošlosti u život. Rekonstrukcija se sastoji od tipa radnje u kojoj subjekt, u hvatu s nesvjesnim željama i fantazijama, proživljava u sadašnjosti s impresijom neposrednosti koja je povišena s analiziranim odvajanjem ili nemogućnošću prihvaćanja njihovog podrijetla zbog čega ima repetitivni karakter. Najčešće poprima agresivnu formu ponašanja i zna biti nasilan prema sebi ili drugima te ima kompulziju ponavljanja. Analizirani se često stavljaju u nestresne situacije, na taj način ponavlja stara iskustva. Međutim, u kompulzivnoj repetitiji, oni se zaboravljaju prisjetiti prototipa njihovih sadašnjih radnji. Važan je pojam u eksperimentalnoj psihologiji kodiranje. Eksperimentalni psiholozi pokazali su da je doslovno prizivanje vrlo rijetko i nevažno. Prisjećanje nije stvar reprodukcije, nego konstrukcije. Connerton (1989: 27) piše o tri tipa kodiranja, a to su semantičko dominantna dimenzija, verbalni kod i vizualni kod. Connerton (1989: 36) piše o M. Halbwachu koji tvrdi da su individue članstvom u društvenoj grupi (osobito obiteljskoj, religijskoj i klasnoj) sposobne prisvojiti, lokalizirati i prizvati memorije. Grupe pružaju individualcima okvire u kojima su njihova sjećanja lokalizirana s memorijama i nekom vrstom mapiranja. Mi situiramo ono čega se prisjećamo unutar mentalnih mjesta unutar grupe. Ta mentalna mjesta uvijek dobivaju potporu i daju je natrag materijalnim prostorima, koji su

partikularno okupirani društvenim grupama. Naša sjećanja smještena su unutar mentalnih i materijalnih prostora grupe. Iako postoje različite grupe s različitim memorijama koje su za njih posebne, kolektivna sjećanja prenošena su unutar iste društvene grupe s jedne generacije na drugu. Connerton (1989) piše da Halbwach daje naznake da društvo ima naviku eliminirati iz svoje memorije sve što može razdvojiti individue ili da je u određeno vrijeme društvo obvezno postati vezano za nove vrijednosti, odnosno unaprijediti se novim tradicijama koje su u boljem odnosu s njihovim potrebama i sadašnjim tendencijama. Connerton ističe da proučavanje socijalnih formacija memorije znači proučavati akte transferiranja koji čine prisjećanje mogućim. Connerton (1989: 71) je htio analizirati komemorativne ceremonije dok se one koriste tjelesnošću kao substratom. Njegov argument bio je ako postoji takva stvar kao društveno sjećanje, nju se može pronaći u komemorativnim ceremonijama. One dokazuju da komemoracije postoje samo dok su performativne. Međutim, performativne su memorije visoko rasprostranjene, više nego komemorativne ceremonije kojima su potrebne visoke reprezentacijske performanse. Performativne su memorije tjelesne, stoga autor želi reći da postoji aspekt društvene memorije koji je jako zanemaren, ali je apsolutno esencijalan – tjelesno društveno sjećanje. Mi čuvamo verzije prošlosti, reprezentirajući ih sebi riječima i slikama, koje su zapravo komemorativne prakse nadmoćne instance toga. One zadržavaju prošlost u umu s opisnom reprezentacijom prošlih događaja, odnosno vrše rekonstrukcije prošlosti. Kako je memorija smještena ili skupljena u tijelu, autor želi izdvojiti dva različita tipa društvenih praksi. Prvu naziva uključujućom praksom. Rukovanje ili osmijeh šalje poruku od pošiljatelja do primatelja putem tjelesne aktivnosti. Informacije poslane ovim putem prenesene su intencionalno ili neintencionalno. One mogu biti od individue ili grupe te će o njima govoriti kao o uključenim akcijama. Drugi tip akcija autor naziva praksom upisivanja. Naši moderni uređaji za skladištenje i povrat informacija, kao videomaterijali, enciklopedije, fotografije itd., uređaji su koji traže da mi nešto učinimo, što zarobljava i drži informaciju dugo nakon što je ljudski organizam prestao s informiranjem. Ovaj tip većinu je vremena intencionalan. Promjena s oralne kulture na pismenu kulturu tranzicija je od uključujućih praksi prema praksi upisivanja.

3. 2. Mjesta sjećanja

Pierre Nora (2005: 25) piše da mjesta sjećanja postoje jer više nema okružja pamćenja. Globalizacija i ubrzanost života utjecali su na nestanak društava koja su bila temeljena na

pamćenju i onome što je osiguravalo prijenos i očuvanje vrijednosti. Mjesta sjećanja, kako Nora (2005: 28) piše, ostatci su, krajnji oblici u kojima ostaju komemorativne svijesti unutar povijesti koje ju prizivaju jer ju ne poznaju. Taj se pojam pojavio jer su nestali rituali, a mjesta sjećanja, kao takva, uspostavlja zajednica. Mjesta sjećanja žive od toga da ne postoji spontano pamćenje, ona žive od onih akata koji nisu prirodni. U tom kontekstu povijest postaje samo mjesto pamćenja. Nadalje, autor piše o podijeli na dvije vrste mjesta sjećanja, a to su dominirajuća i dominirana mjesta. Razlika je u tome što su prva ona koja on karakterizira kao mjesta trijumfa, impozantna i ona koja nameće strana vlada ili neko ovlašteno mjesto. Važno je da ta ovlaštenost dolazi s vrha. Takva mjesta najčešće su obilježena hladnoćom i svečanošću službenih ceremonija, ondje se ljude saziva, oni ih ne posjećuju. Druga su vrsta ona mjesta za koje Nora (2005: 41) piše da imaju živo srce pamćenja. Ta su mjesta utočišta, svetišta spontane vjere i hodočašća. Mjesta pamćenja u prvom su redu ostaci, krajnji oblici u kojima opstaje komemorativna svijest unutar povijesti koju priziva zato što ju ne poznaje. Nadalje, pojam mjesta pamćenja javio se jer su u našem društvu nestali rituali. Stvara ga, uspostavlja, određuje, konstruira, dekretom proglašava, umjetno i namjerno održava zajednica iz temelja ponesena promjenom i obnavljanjem. Ona po prirodi više cijeni novo od drevnog, mlado od starog, budućnost od prošlosti. Muzeji, arhivi, groblja i zbirke, blagdani, obljetnice, ugovori, zapisnici, spomenici, svetišta i udruženja su svjedoci jednog drugog vremena i iluzije vječnog trajanja. Otuda potječe nostalgичna strana svih patetičnih i beživotnih činova pobožnosti. To su rituali društva bez rituala, prolazno iskrenje svetog u društvu koje desakralizira, ostaci vjernosti partikularnom u društvu koje gazi partikularizme, stvarne diferencijacije u društvu načelnog niveliranja, znakovi prepoznavanja i grupnog pripadanja u društvu koje priznaje samo ravnopravne i jednake pojedince. Mjesta pamćenja rađaju se i žive od osjećaja da nema spontanog sjećanja, da ga treba stvoriti iz arhiva, da treba obilježavati obljetnice, organizirati proslave, izgovarati posmrtno govore i ovjeravati dokumente jer sve te operacije više nisu prirodne. Kada neke manjine brane sjećanje koje se očuvalo u tim povlaštenim i ljubomorno čuvanim enklavama, do kraja se razotkriva istina svih mjesta pamćenja. Bez komemorativne budnosti povijest bi ih brzo uništila (Nora 2005: 28). Koncept mjesta sjećanja, također, promatrat će se u kontekstu Muzičke škole.

3. 3. Zaboravljanje

Idith Zertal (Brkljačić i Prlenda 2006: 340) piše o odnosu sjećanja i zaborava. Autorica ističe da se moderna društva hrvaju s pojmom identiteta u kojem pamćenje ostaje samo komplementarna stavka identiteta. Kako John Gillis ističe, pamćenje gubi svoje značenje što ima veću retoričku moć (Brkljačić i Prlenda 2006: 340). Na tragu ove misli Idith Zertal govori da, dok su Auschwitz i ostali užasi u dvadesetom stoljeću učinili sjećanje univerzalnom moralnom obvezom, u današnjem vremenu muka sa zapamćivanjem i određena opsesija ritualima komemoriranja predstavlja napad na samu sposobnost jednostavnog prisjećanja prošlosti. Ovdje piše o proturječnoj potrebi za sjećanjem i snazi zaborava, određenim dijalektikama poricanja i zaboravnosti koje se pojavljuju u preobilju rituala komemoriranja te se pita koja je ekonomija sjećanja i amnezije, koliko mnogo povijesti i sjećanja trebamo, kakva sjećanja i u koje svrhe (Brkljačić i Prlenda 2006: 340). Zertal, kako bi odgovorila na ovo pitanje, ističe i francuskog filozofa Ernesta Renana koji upozorava na previše povijesti i sjećanja te da konstituiranje nacije ovisi o zaboravljanju nekih poglavljia narodne povijesti. Naime, ističe da se to posebno odnosi na ona sjećanja koja su traumatična jer smatra da je zaboravljanje ili određena povijesna zabluda jedan od glavnih čimbenika u stvaranju pojedine nacije (Brkljačić i Prlenda 2006: 341). Idith navodi još jedan čimbenik u zaboravu, a to su godine organizirane šutnje, a kako bi pojasnila svoje stajalište koristi se primjerom Židova. Naime, piše da nije bilo moguće supostojanje vremena katastrofe i općeg napora poslijeratne obnove za privid normalnog života. Bilo je, dakako, užasnih iskustava koja su Židovi osjetili te ih je to sprječavalo u normalnom razgovoru o tom događaju, a obično preživljavanje zahtijevalo je potiskivanje tih osjećaja. Na primjeru Izraela pokazuje da se u procesu nastanka mlade države i društva nekada želi ukinuti ideja smrti jer je to životno važno za opstanak društva koje se bori za teritorij. Iz tog razloga napominje da je postojao organizirani napor da se ne sjećaju na nedavnu nepodnošljivu prošlost koja im se dogodila (Brkljačić i Prlenda 2006: 344). Zato iznosi: „Gotovo od samog trenutka proglašenja Države Izrael nakon političke i diplomatske kampanje u kojoj su istaknutu ulogu igrali holokaust i njegovi preživjeli, dogodio se organizirani i navodno službeni prekid s tom bliskom prošlošću, pomiješan s naporom da se novostvorenu državu izluči iz povijesti i da joj se udijeli transcendentalan i metapovijesni značaj.“ (Brkljačić i Prlenda 2006: 346). Oni su se vratili svojoj slavnoj povijesti te je član vlade primijetio da su Židovi i ranije bili proganjani, ali je broj žrtava

različit u odnosu na holokaust (Brkljačić i Prlenda 2006: 347). Claudi Koonz navodi da je Václav Havel opisao psihološke učinke nametnute službene povijesti koja malo nalikuje na ono što ljudi zaista pamte: „Događaji i pojedinci tope se u sivoj masi proklamacija. Individualni identitet blijedi i dobiva se dojam da neko vrijeme povijesti nema. Polako, ali sigurno, gubimo osjećaj vremena. Počinjemo zaboravljati što se kad dogodilo, što je bilo ranije, a što kasnije, i obuzima nas osjećaj da to zapravo nije važno.” (Brkljačić i Prlenda 2006: 287). Postoji organizirani zaborav, kao što se ranije pisalo o organiziranoj šutnji. Organizirani zaborav, posebice u totalitarnim državama i društvima, nameće određeni narativ ili pripovijest koja će opravdati sve što oni koji su na vrhu čine, dok će s druge strane ocjenjivati neprijatelje, a obične građane ili one koji se ne uklapaju u formu vladajućih, otuđivati. Iz toga razdoblja navodi kako se danas pojavljuje potreba za oživljavanjem autentične povijesti, pogotovo u društvima koja su imala naznake ovakvog načina postupanja. (Brkljačić i Prlenda 2006: 287) Prošli događaji učvršćeni su u krajolik u kojemu su se dogodili, za razliku od tekstova, filmova ili nekih drugih medija koji mogu biti preoblikovani i izmijenjeni na razne načine. Krajolici se, kako ona piše, čine nepromjenjivima, oni su fiksirani. Iz tog razloga navodi da su, zbog te fiksiranosti, godinama na određenim geografskim lokacijama hodočasnike privlačila mjesta koja imaju sjećanja na svete događaje (Brkljačić i Prlenda 2006: 287). Zaborav je, koliko je vidljivo, važan čimbenik u sjećanju. Dapače, vrlo su povezani. Na kraju ovoga poglavlja vraćam se na Connertona (1989: 14) i njegovo stajalište u kojem historijska rekonstrukcija nije ovisna o društvenom sjećanju. Također, isti autor navodi da se građanima mogu sistematski uskraćivati njihova sjećanja, što se događa isto tako u totalitarnim društvima te da se, kada velika moć želi uskratiti manjoj moći njene nacionalne svijesti, koriste metode organiziranog zaboravljanja.

4. POVIJESNI KONTEKST SUKOBA ARMIIJE BIH I HVO-A

U ovom dijelu rada prikazat ću povijesni kontekst sukoba u srednjoj Bosni, odnosno na području Zenice. Iako je za pripremu ovog dijela poslužilo mnoštvo literature koju sam iščitao, odlučio sam se za C. R. Shradera (2004) jer on ne živi na ovom području. Primijetio sam, čitajući djela s ovih prostora, da autori prikazuju različite narative istih događaja, stoga je posezanje za stranim autorom možda objektivnija varijanta za prikaz okolnosti i događaja 90-ih godina.

4.1. Ratno stanje

Charles R. Shrader napisao je knjigu o muslimansko-hrvatskom građanskom ratu u srednjoj Bosni s fokusom na vojnu povijest. On je bivši logističar američke vojske te vojni povjesničar. Dok strane koje su sudjelovale u ratu 90-ih godina kreiraju svoje povijesne narative koji idu njima u korist, iščitavanje djela stranog autora koji se bavio ovom tematikom može pružiti drugačiji pogled na događaje. Kao što se u predgovoru djela ističe:

„Njegov je temeljni zaključak vrlo jasan: svatko tko zna išta o vojnim pitanjima (i o dokazima) nikad ne bi zaključio da su Hrvati započeli sukob u srednjoj Bosni. Nije postojao veliki plan etničkog čišćenja tog područja od Muslimana, kao što je ICTY pogrešno presudio. Zapravo, bilo je sasvim obratno.“ (Shrader 2004: 9)

Prema Shraderovu pisanju muslimansko vodstvo u Sarajevu donijelo je odluku o pokretanju rata protiv Hrvata jer su ih smatrali manje opasnima i slabijima od Srba, stoga su smatrali da će ih lako poraziti. Osim toga, htjeli su osvojiti tvornice za proizvodnju oružja koje su bile pod HVO-om. Uz to, plan je bio i naseliti muslimanske izbjeglice iz istočne Bosne i Posavine na ta područja, ali i područja koja su inače povijesno uvijek bila većinski nastanjena hrvatskim stanovništvom. Nadalje, Shader ističe da je Sefer Halilović bio jedan od tih koji je spominjao takvu politiku te je govorio o Hrvatima kao opasnima za budućnost BiH.

„U kasnijim intervjuima Halilović često spominje rasprave unutar muslimanskog vodstva o naseljavanju muslimanskih prognanika na područja u kojima su tradicionalno Hrvati bili većinsko stanovništvo. Taj oblik promjene etničke slike naseljavanjem, tzv. *ethnic stacking*, podržavali su i Halilović i većina onodobnog muslimanskog vodstva. Takva je politika imala i međunarodne dimenzije. Prema pisanju Ceesa Wiebesa, *Intelligence in the War in Bosnia 1992 – 1995*, Iran je putem Hasana Čengića zagovarao muslimansko-pravoslavni savez protiv katolika.“ (Shrader 2004 : 10)

Shader dalje ističe kako je Armija BiH u siječnju 1993. izvela probni napad na HVO s namjerom ispitivanja njihove spremnosti nakon čega su Hrvati, kako bi predvidjeli sljedeći napad, počeli prikupljati informacije o ABiH. Međutim, samom tom činjenicom da HVO nije prikupljao nikakve podatke o ABiH, Shader zaključuje da nije bilo nikakvih zlih nakana Hrvata prema Muslimanima. Nadalje, Shader piše da izvješća UNPROFOR-a i Promatračke misije Europske zajednice ili ECMM ne daju pravu sliku o događanjima koja su se odvila na tom području, dok

za UNPROFOR iznosi da ima uravnotežena izvješća, a za ECMM tvrdi da su: „promatrači ECMM-a neprestano krivo tumačili događaje na štetu Hrvata i umanjivali zločine počinjene nad Hrvatima (koji su bili, čini se, i brojniji i rasprostranjeniji)“.

Za takvo izvještavanje on krivi Jean-Pierrea Thebaulta, šefa promatračke misije EZ-a, za kojeg se pretpostavlja da je djelovao po tajnim nalogima svoje vlade, odnosno politici koja podržava muslimanske i arapske interese na Zapadu. Kao još jedan dokaz za takva izvješća iznosi da su se ona promijenila kada je vodstvo preuzeo Martin Garrod. Shrader piše da su Thebaultovi izvještaji, koje je je on pretjerano preoblikovao, ostavili veliki trag i posljedice na povijest i povjesničare, ali i na samo mišljenje o hrvatsko-muslimanskom sukobu. Iako nije sporno da su muslimani u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata bili najveće žrtve, Shrader ističe da:

„Svi vole potlačene – stvarne ili izmišljene – osobito ako potlačeni mogu biti prikazani kao potpuno nevine žrtve opakih i brojnih napadača koji provode unaprijed pripremljen plan osvajanja i uništavanja. Takvo pojednostavljeno, manihejsko objašnjenje složenih događaja jednako je lako konstruirati kao i razumjeti. Tako je i prikazivanje bosanskih Muslimana i tek rođene Republike Bosne i Hercegovine (RBiH) kao nevinih žrtava i bosanskosrpskih 'četnika' i bosanskohrvatskih 'ustaša' tijekom raspada Jugoslavije ranih devedesetih godina postalo prihvaćeno, usprkos izvornim netočnostima i nedorečenostima takvog prikazivanja i prije svega toga razrađenoj i dalekosežnoj, a u konačnici i uspješnoj propagandnoj kampanji Vlade RBiH pod dominacijom Muslimana kako bi se njihovi suparnici, i Srbi i Hrvati, prikazali kao vojni kriminalci, a oni sami kao nevine žrtve. Prihvaćanje tog stvorenog mita u međunarodnim medijima i u zapadnim vladama omogućilo je da se vješto prikriju grijesi bosanskih Muslimana, i kad su bili krivi i kad nisu.“ (Shrader 2004: 14)

Shrader ističe da su ključne činjenice o muslimansko-hrvatskom odnosu i sukobu u srednjoj Bosni iskrivljene iz više razloga, kao što su politički, društveni, ideologijski te osobni interesi različitih vlada i njihovih vođa.

4. 2. Navještaj građanskog rata u srednjoj Bosni

Početak otvorenog sukoba između Hrvata i Muslimana u srednjoj Bosni počeo je padom Jajca u ruke bosanskih Srba 29. listopada 1992. godine. Do tada su Hrvati i Muslimani bili u savezu

protiv Srba. Budući da je i između njih, unatoč bivanju u savezu rasla napetost, osobito od 1991. do 1992. godine, prvo u sporu oko podijele oružja otetog JNA, a zatim i od pojavljivanja raznih nasilnih lokalnih incidenata, sve navedeno eskaliralo je sukobom. U siječnju 1993. to kulminira nakon probnog napada ABiH na saveznike iz HVO-a. Napadaju svoje saveznike u želji za osiguravanjem smještaja za pridošle Muslimane, ali i za osvajanjem ključnih vodoindustrijskih postrojenja i komunikacijskih pravaca. Ovo su iskazi Shradera za koje on kaže da ne postoji konkretan dokaz u smislu plana operacija kojima je ABiH planirala napadati hrvatske enklave na području srednje BiH, no uvjeren je da to negdje postoji. S druge strane, Shrader je siguran da ne postoji nijedan dokaz koji bi potvrdio ono što propagiraju novinari, osoblje UNPROFOR-a, promatračke misije EU-a i muslimanske promidžbe. Odnosno, da je HVO planirao i proveo ofenzivu protiv Muslimana. On zaključuje: „samo je Armija BiH imala motiva, sredstava i priliku – ABiH je, a ne HVO, razradila strategijski ofenzivni plan i pokušala ga provesti.“ (Shrader 2004: 108)

4. 3. Glavni udar Armije BiH, travanj 1993. (Busovača, Kiseljak, Zenica...)

Shrader opisuje glavni napad ABiH: „Premda su se glavni ciljevi muslimanske ofanzive iz travnja 1993. godine – tvornica eksploziva SPS, stožer Operativne zone Srednja Bosna i vitalna cesta Travnik – Kaonik – nalazili na području Viteza, napad se, kao što je predviđao obavještajni časnik HVO-a Ivica Zeko, proširio i na područja Busovače, Kiseljaka i Zenice. Na drugim mjestima – u Travniku, Novom Travniku i Varešu – ABiH odlučila je izbjeći opći napad kako bi usredotočila svoje snage na kritično područje Vitez – Busovača – Kiseljak – Zenica. HVO je pokrenuo snažnu aktivnu obranu i odbio muslimanski napad na Busovaču i Kiseljak. Međutim, muslimanske su napadačke postrojbe u području Zenice uspjele uništiti snage HVO-a i hrvatsko stanovništvo protjerati iz grada i brojnih okolnih sela.“ (Shrader 2004: 161) „Premda je ABiH mogla osvojiti nešto terena i nanijeti teške gubitke brojčano slabijim braniteljima HVO-a, muslimanska ofenziva na području Busovače nije uspjela postići svoje temeljne ciljeve, kao ni napad na području Viteza. Obrana HVO-a oko Busovače nije u tom trenutku dopustila ABiH-u da zauzme iznimno važno kaoničko raskrižje i sam grad Busovaču. No, Muslimani će uskoro ponovo krenuti u ofenzivu.“ (Shrader 2004: 175)

4. 4. Napad ABiH-a na područje Zenice

Shrader objašnjava da je plan ofenzive ABiH bio uklanjanje vojnih snaga HVO-a na području Zenice, kao i progon Hrvata iz Zenice i okolnih sela. Na području Zenice bosanskim Hrvatima nanosili su najteži udarci, uništene su dvije brigade HVO-a iz Zenice, a većina je hrvatskog stanovništva prognana te su sela, koja su bila hrvatska zapadno i sjeverozapadno, bila napadnuta i očišćena. Napetost u Zenici povećava se nakon 13. travnja 1993., kada su oteta četvorica pripadnika HVO-a iz Novog Travnika. Prema Shraderovoj analizi snage HVO-a u Zenici nisu očekivale neke veće sukobe. Stanje u Zenici dramatično se mijenja 17. travnja, kada je ABiH, napadajući iz dva smjera, počela zauzimati hrvatska područja u zeničkoj općini i opkoljavati i razoružavati brigade HVO-a. Shrader navodi da su oni koji su bili sposobni za vojnu službu vođeni u sabirni centar u Zenici. Shrader ukazuje na riječi potpukovnika Stewarta koji je zapisao: „Preko noći stanje se pogoršalo; Zenicom se razbukovalo nasilje i Muslimani su navalili na Hrvate što žive u Zenici i oko nje; mnogo je Hrvata izbjeglo u područje što ga Hrvati drže u Čajdrašu; Muslimani etnički očistili osamsto civila iz Podbrežja zapadno od Zenice; muslimanski vojnici odnose se neprijateljski i pljačkaju; HVO napadnut, a sve je zgrade HVO-a i HOS-a u Zenici zaposjela ABiH; Boban i Izetbegović dogovorili prekid vatre.” (Shrader 2004: 183).

Razaranje i čišćenje hrvatskih sela na području Zenice provodilo se široko i temeljito pod krinkom i uvjeravanjem muslimanskih snaga da se hrvatski prognanici mogu vratiti svojim kućama. Nadalje, Shrader prenosi zapise ECMM-a:

„Zenički područni ured ECMM-a 21. travnja uputio je stožeru ECMM-a u Zagrebu posebno izvješće u kojemu se govori o dvjesto Hrvata zatočenih u vojnom dijelu zeničkog zatvora; postojanju posebnih zatočeničkih centara u Bilimišću, zeničkoj „Glazbenoj školi” i Nemili; kao i muslimanskom razaranju hrvatskih sela u Zenici i oko nje. Nakon posjeta i istrage u uništenim hrvatskim selima Čajdraš, Vjetrenice, Janjac, Kozarci, Osojnica, Stranjani, Zalje i Dobriljevo, promatrači ECMM-a na sebi svojstven način umanjili su štetu što su je Muslimani počinili na imovini Hrvata, kao i brojnost hrvatskih žrtava te zaključili: „osim u Zaljama, šteta je bila manja od očekivane” (Shrader 2004: 183-184).

Plan je bio uspostaviti moć na tom području kako bi se mogli fokusirati na druga područja koja su bila pod kontrolom Hrvata, kao što su područje Viteza, Busovače i Kiseljaka. Hrvatski gubici u Zenici bili su golemi, a sam utjecaj HVO-a, kako prenosi Shrader, potpuno je nestao. Drugi

dogadaj koji nije pomogao već narušenim odnosima i teškim zbivanjima u Zenici i na njezinim prostorima navodna je topnička vatra HVO-a na Zenicu 19. travnja 1993. godine. Koristim riječ navodna jer, iako su kazivači s kojima sam razgovarao u Zenici (koji pripadaju i hrvatskom i muslimanskom etnicitetu) rekli da su granate pripadale HVO-u, Shrader iznosi sasvim drugu teoriju koju prenosim u cijelosti:

„Navodna topnička vatra HVO-a na Zenicu 19. travnja 1993., između 12:10 i 12:19, šest topničkih granata palo je na središte Zenice, ubivši i ranivši brojne civile. Nakon ishitrene istrage, vodstvo ABiH-a za taj topnički napad optužilo je HVO, ustvrđujući kako mu je svrha bila uputiti Muslimanima upozorenje. Brojni „stručnjaci” iz ABiH-a, UNPROFOR-a i ECMM-a potom su obavili naknadnu analizu upaljača, dijelova granata i mjesta udara te su zaključili kako su granate ispaljene s položaja snaga HVO-a nedaleko Putićeva. Pogrešne analitičke metode te nepoznavanje obilježja raznih tipova topništva koji su se rabili u tom području samo su pojačali pretpostavku i zaključak da je HVO ispalio tih šest granata. Međutim, kao što je pokazao prof. Slobodan Janković – bona fide balistički stručnjak te stručnjak za topnička oružja i streljivo koje se rabilo u to doba, mnogo je vjerojatnije da je, kao što su u tom trenutku tvrdile vlasti HVO-a, tih šest granata ispalilo topništvo bosanskih Srba smješteno na masivu Vlašić. Bit tehničkog argumenta što ga je iznio profesor Janković svodi se na postavku da su 19. travnja tih šest granata na središte Zenice mogli ispaliti ili HVO ili Srbi. I jedni i drugi imali su u dometu topove (122 mm i 152 mm) koji su se koristili granatama čiji su ostatci pronađeni nakon paljbe. Međutim, profesor Janković ističe sljedeće: 1. analiza kratera što su ih obavili ABiH i ECMM ograničila se samo na jedno mjesto udara, a dopustivo standardno odstupanje (kad je riječ o smjeru iz kojeg su granate ispaljene) prije navodi na zaključak o srpskom nego hrvatskom topu; 2. HVO nije imao nikakvih meteoroloških mogućnosti, a bez njih nije mogao postići tako uzak prostorni rasap granata; 3. promatrači ABiH-a izvijestili su kako dva topa HVO-a, koji su bili na najpogodnijem mjestu da ispale navedenih šest hitaca, uopće nisu pucala u tom vremenskom intervalu; 4. kako bi se nedvojbeno utvrdilo tko je ispalio šest granata, morala bi se znati – a nije poznata – starost topovskih cijevi (s obzirom na to da starost cijevi utječe na početnu brzinu granate). Premda profesor Janković odbija jasno ustvrditi tko je ispalio granate, sklon je postavci da su dva srpska topa na vlašićkom masivu ispalili svaki po tri granate. Odbacuje uporabu promatrača u blizini mjesta udara koji bi javio ispravke smjera, kao i postavku da je top HVO-a ispalio nekoliko granata, a potom promijenio položaj. Topnici HVO-a jednostavno nisu bili

dovoljno obučeni i iskusni da izađu iz baterije, prijeđu na drugi položaj te, u danom vremenu, ponovno postave top. Općenito, vatra topništva HVO-a bila je dosta neprecizna zbog potpunog nedostatka meteoroloških podataka; ispodprosječnog streljiva nabavljanog na crno (nepouzdatih performansi); nedostataka u rukovanju streljivom (korištenje pomiješanih punjenja); nedostataka podataka o starosti cijevi (što je značilo da su vjerojatno mnogi topovi korišteni i nakon preporučenog roka trajanja cijevi); te nedostatne obučenosti topničkih posada. Sve to znači da, čak i kad bi naciljalo neki vojni cilj, topništvo HVO-a vjerojatno ne bi moglo izbjeći pogodak i u obližnje civilne objekte.“ (Shrader 2004; 184-185).

4. 5. Logori na području grada Zenice

Dosadašnjim dijelom rada pokazane su povijesne okolnosti u BiH, ali i na području Zenice u vrijeme ratnih zbivanja 90-ih godina. Iz toga razloga ovdje se neću vraćati na taj dio. S obzirom na to da su postojale tri zaraćene strane, postojali su i logori u koje su zatvarani vojnici, ali i civili sa svih strana. U ovome radu fokus je na Muzičkoj školi u Zenici kao mjestu stradanja i mjestu u kojemu su većinom bili smješteni Hrvati, ali i Srbi. Osim Muzičke škole, dakako, postojala su i druga mjesta u okolici Zenice koja su služila kao logori i u kojima su stradavali Hrvati: „Dana 26. siječnja 1993. počeo je oružani sukob između ABiH i HVO-a na području općine Zenica napadom pripadnika 3. korpusa ABiH na hrvatsko selo Dusina. Prilikom ovog napada, uključujući i napade iz aprila 1993. na sela Bilivode, Gradišće i Gračanica, dolazi do zarobljavanja civila hrvatske nacionalnosti i pripadnika HVO-a te njihovog zatočavanja u sljedeće objekte: Muzička škola, KPD, vikendica u selu Bilivode, Osnovna škola u selu Pojske, Dom u selu Gradišće, mejtef u selu Dusina, garaža u naselju Tetovo, Osnovna škola u selu Gračanica i jedan privatni stan.“²

4. 6. Primirje

Dok se u srednjoj Bosni pogoršavalo stanje, do promatrača UNPROFOR-a i ECMM-a došla su izvješća o uključivanju hrvatske vojske u muslimansko-hrvatske sukobe u Hercegovini.

---

² Logori i druga mjesta zatočenja za vrijeme rata u BiH 1992 – 1996. godine. str. 639

Primljena su izvješća u kojim je, prema Shraderu, ABiH pogrešno ustvrdila da se oko deset tisuća hrvatskih vojnika nalazi raspoređeno u sedam ili osam brigada na području središnje Bosne. Tu informaciju opovrgnuo je hrvatski dužnosnik Jadranko Prilić izjavivši da se nalazi oko 2600 dragovoljaca, bivših vojnika HV-a koji su rođeni u Bosni i Hercegovinu i koji su ju došli braniti. Angažman Hrvata bio je očitiji u Hercegovini i UN je razmišljao o sankcijama, ali SAD je uspio napraviti čudo dovevši hrvatsku i muslimansku stranu za pregovarački stol i dogovorivši primirje koje je stupilo na snagu 25. veljače 1994. godine. Time je okončan hrvatsko-muslimanski građanski rat te je uspostavljena hrvatsko-muslimanska federacija koja se zajedničkim snagama nastavljala suprotstavljati bosanskim Srbima i njihovim saveznicima (Shrader 2004). Iako nisu riješene razmirice koje su međusobno imali, ovime su se uspjeli barem suprotstaviti zajedničkom neprijatelju. Sve ovo komentirao je sir Martin Garrod: „Među Hrvatima, posebice u Hercegovini, i dalje se osjeća temeljno nepovjerenje spram Muslimana, jer Hrvati su, tvrde sami, uz tek malu pomoć Muslimana 'oslobodili' Mostar od Srba, naoružali (A)BiH da se zajedno s HVO-m bori protiv Srba te u Mostaru i Hercegovini ponudili utočište mnogim prognanim i raseljenim Muslimanima – a da bi im oni, napavši ih, 'zabili nož u leđa.'” (Shrader 2004: 240) Shrader, kako je rečeno, zaključuje da HVO nije bio agresor, već da je to jedino mogao biti ABiH. Nadalje, ističe da, iako postoje mnoga djela koja se karakteriziraju kao ratni zločini, mnogi su od takvih djelovanja potencijalno i djelovanja pojedinaca iz osвете, bez naloga zapovjedništva, učinjena osobnim nagonom. Shrader uzima sukob na području srednje Bosne kao primjer nove vrste ratovanja i oružanih sukoba koji bi mogao postati suvremenim i koji bi se mogao dogoditi opet u budućnosti. Shrader upozorava da takvi ratovi, koji se mogu pojavljivati unutar države izazvane etničkim i vjerskim čimbenicima, prouzrokuju komadanje država. Taj oblik ratovanja predstavlja i potrebu da se ponovno promisli nacionalna strategija, kao i metode provedbe iste. Politička stabilnost, prije svega, pokazuje da je postojala politika ili doktrina koja je prevladavala na ovim prostorima i koja je bila protuproduktivna jer se tražila stabilnost pod svaku cijenu, a ne mehanizmi, metode i drugi instrumenti koji bi omogućili želju za etničkom, vjerskom i kulturnom solidarnošću u pozitivnom smjeru.

5. GRAD ZENICA I MUZIČKA ŠKOLA

5. 1. O gradu Zenici

Grad Zenica ima dugu povijest o kojoj bi se moglo mnogo pisati. U ovom dijelu rada želim istaknuti samo općenite informacije o samome gradu jer sam prethodno pisao i o vlastitoj percepciji i doživljaju ovoga grada. Zenica je grad i općina u Bosni i Hercegovini i ona je središte jedne od dvanaest općina Zeničko-dobojskog kantona u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine. Površina joj je oko 500 kvadratnih kilometara, a nalazi se na 316 metara nadmorske visine.³ Popis stanovništva iz 2013. godine prikazuje da Zenica ima 110 tisuća stanovnika. Od tih 110 tisuća stanovnika, malo više od 90 tisuća jesu Bošnjaci, Hrvata ima oko osam tisuća, a Srba malo više od dvije tisuće. Onih koji su se opredijelili kao ostali na popisu ima malo manje od sedam tisuća. Ukratko, ovo je ono što opisuje Zenicu, ali to nije ono što može dati sliku grada ni prikazati međuljudske odnose ondje. Statistika i podaci o veličini ne mogu u nama probuditi osjećaje o gradu. Vraćam se stoga na vlastite bilješke kako bih opisao posjete gradu i promjene u njemu. Već sam spomenuo da me podsjeća na Osijek, a to je zbog približno sličnog broja stanovnika, zelenih površina, rijeka i potoka. I atmosfera je bila slična, sve do odlaska gdje će mi se taj dojam promijeniti. Prvi dojam stekao sam dolaskom na zenički kolodvor koji me ničim nije oduševio. Dapače, djelovao mi je kao da može poslužiti za set nekog filma kojemu je radnja smještena u prošlom stoljeću. Šetajući stazama gradom tijekom prvog dolaska te obilazeći njegove kružne tokove, grad mi se počeo sviđati. Zelenilo i parkovi koji se nalaze uz grad savršeni su za šetnju, kao i staza uz glavnu cestu koja prolazi i obavića ga. Zenica je, primijetio sam, prepuna drveća. Većina cesta obavijena je krošnjama. Nasuprot tome, starija gradska jezgra daje onu arhitektonsko estetsku ljepotu i čar gradu pokazujući time njegovo povijesno bogatstvo. I sam centar prožet je različitim stilovima gradnje, što upućuje na različite povijesne periode grada. Zenica ima mnoge nazive za svoje kvartove, za određene zgrade, ali ovdje se neću dotaknuti toga jer je to zasebna tema o kojoj se može mnogo pisati. Ono što sam

---

³ <https://www.zenica.ba/fakta/o-gradu/>

najmanje primijetio u gradu bila je željezara. Iako sam znao gdje je te da uzrokuje zagađenje u gradu, bio sam zaokupljen ljepšim krajolicima. Budući da i dalje radi u malom kapacitetu u odnosu na svoje mogućnosti kada je bila na vrhuncu, željezara izvana izgleda kao mjesto koje je zastalo u vremenu te se nije razvijalo unatoč dostupnoj tehnologiji. Međutim, ono što sam primijetio je (kao i kod drugih gradova u kojima sam bio) sve veću razliku u gradu i njegovim ljudima, što se više ide prema kolodvoru. Ljudi koji se ondje okupljaju, koje sam susretao, nisu isti kao oni u centru grada. Također, zgrade i ulice nisu toliko reprezentativne poput onih unutar samoga centra. Grad, iako nije prevelik, zrači svojom velikom prošlošću i raznolikošću, od industrije do kulture, umjetnosti, različitih načina i sfera života.

5. 2. Muzička škola

Muzička škola četverogodišnja je i jedina umjetnička škola u Zenici i cijelom kantonu. Srednja muzička škola u Zenici osnovana je 17. 5. 1977. godine. Ona je bivši prostor Centra za obrazovanje trgovinskih i ugostiteljskih radnika prenamijenjen u Muzičku školu u Ulici Veselina Masleše 18, što je danas Školska ulica br. 11. To je objekt na tri kata koji ima školsku salu, učionice, zbornicu i druge prateće prostorije. Na stranici škole, koja je malo izmijenjena od prvotnog posjeta istoj, opisano je kako se za vrijeme ratnog perioda '92. – '96. godine djelatnost premjestila u osnovnu školu. Također, 1994. godine, *Muzički školski centar Zenica* (kako se prvotno zvao) promijenio je naziv u *Muzička škola Zenica*. Nakon ratnog perioda nastava se vratila u prostorije Muzičke škole, gdje se ista djelatnost obavlja i danas.⁴ Kao što sam već naveo u prethodnom dijelu rada, posjeti Zenici uključili su i moj dolazak do zgrade škole. S obzirom na pandemiju COVID-19 i mjere koje su za vrijeme posjeta Zenici bile na snazi, nisam ušao u samu školu, ali sam mogao bilježiti promjene na njezinoj vanjštini. Prije nego što opišem kako sam ja vidio školu, želim naglasiti važnost lokacije na kojoj se ovo mjesto nalazi. Ona se nalazi u Školskoj ulici, a iza nje nalazi se gradski park. U istoj ulici nalaze se i drugi objekti. Hotel Dubrovnik u istoj je ulici u kojem smo bili smješteni tijekom jednog posjeta Zenici. Put prema ovoj školi vodi ravno kada se prijeđe rijeka Bosna. Mogao bih reći da je ova ulica poprilično prometna jer se osim navedenog u ovoj ulici nalaze brojni kafići, a pored škole je i vrtić. Također, Opća biblioteka Zenica u je istoj ulici. Nedaleko od same škole, preko puta je i

---

⁴ <https://www.smuze.ba/>

Bosansko narodno pozorište. Ova ulica prepuna je sadržaja i ljudi, od navedenog parka iza škole do navedenog sadržaja u blizini. Naglasak želim staviti na druge zgrade, a to su Općinski sud u Zenici koji se nalazi preko puta škole i pored biblioteke, a iza biblioteke nalazi se Kantonalno tužiteljstvo Zeničko-dobojskog kantona. Osim toga, nedaleko od Muzičke škole u susjednoj ulici nalazi se i zgrada Ministarstva unutarnjih poslova Zeničko-dobojskog kantona. Navedene zgrade ističem jer su institucije same države koje se nalaze na istome mjestu i danas te, kao što je i u više kritika, iskaza ljudi spomenuto, za vrijeme ratnih zbivanja nisu poduzele ništa u vezi događaja u Muzičkoj školi. Zgrada Muzičke škole nije mi djelovala kao škola prvi puta kada sam došao u Zenicu. U više navrata prošao sam pored te zgrade ne znajući da je to glazbena škola, a kamoli da su se ondje odvijali strašni događaji 90-ih godina. Kada sam došao drugi puta na teren te kada sam promijenio temu u Muzičku školu kao predmet istraživanja, tada sam obratio pozornost na samu zgradu i mjesto. Zgrada je visoka i sive boje, fasada je na određenim mjestima otpala, bilo je po zidovima i neklasičnih grafita, odnosno bezveznih vandalističkih šaranja. Kasnije sam tek primijetio da na zgradi piše da je to Muzička škola. Iako sam prolazio pored škole u prvom posjetu gradu, kao što sam rekao, nisam ni primijetio to mjesto. Sada, drugi puta, vidim što se sve raspada na istoj. Starost zgrade, raspadanje fasade te bezbojnost unose određenu jezu, posebice saznanje onoga što se unutra događalo. Njezina vanjšтина pokazuje samu trulež toga mjesta. U sljedećem odlasku na teren dočekalo me iznenađenje, odnosno renovacija same škole. Škola je renovaciju dobila projektom Turske vojne misije u BiH, koje su financirale obnovu škole s više od 50 tisuća KM, a ostatak, oko 20 tisuća KM, osiguralo je Ministarstvo obrazovanja. Zamijenjena je stolarija te je obnovljena fasada škole. Ravnatelj škole dao je izjavu da je ovo drugi puta da Turska vojna misija obnavlja taj objekt. Njegova je izjava: „Prva obnova je bila 1996. godine, zgrada je korištena u razne svrhe, tako da je ova druga obnova bila prijeko potrebna. Ova škola broji 73 učenika, a mi smo zahvalni financijerima koji su osigurali ugodniji boravak u ovoj ustanovi odakle će se u budućnosti čuti još ljepše note.“⁵ Primijetio sam da je škola sasvim drugačija, svoju staru poderanu robu zamijenila je novom. Sada, umjesto sive fasade koja se raspada, stoje smeđe, žute i bijele boje. Novi su prozori, a grafiti su zamijenjeni zastavama. Zgrada ima novo ruho, sada djeluje poput škole. No, koliko god se nešto mijenjalo, obnavljalo i prikrivalo ono što se dogodilo u toj školi i dalje će ostati tu.

---

⁵ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-zenici-rekonstruisana-srednja-muzicka-skola-po-drugi-put-u-100-godina/211103120>

5. 3. Događaji u školi

Postoje mnogi iskazi i zapisi o tomu što se događalo u školi, od iskaza zatočenih ljudi do videozapisa sa suđenja do iskaza svećenika koji su prizivali i upućivali na uvjete i događaje u školi. Zatočavanja su se događala od 26. siječnja pa sve do 20. kolovoza ili 20. rujna 1993. godine. U Muzičkoj školi bila je smještena 7. brigada ABiH. Dok je ABiH nakon sukoba u Dusini i u dolini Lašve stotine ratnih zarobljenika slala u KPD Zenica, 7. brigada uzimala je zarobljenike i odvodila ih u Muzičku školu. Isto tako, prema iskazima kada je bila riječ o ljudskim pravima i odnošenju prema zatvorenicima bolja je situacija bila u KPD-u te su se tome i zatočeni „nadali“. O zatočenju i uvjetima u Muzičkoj školi svjedoče brojni prijašnji zatvorenici. Jedan od njih je D. J. koji govori da je on bio uhvaćen i odvezen u Muzičku školu: „Drugi dan upadaju četiri MOS-ovca pod prijetnjom oružja. Zamolio sam ih da se obučem i u tome su me odveli, kao da idem na informativni razgovor. Oni su izveli mene i uveli me u kombi. Zatim su me odvezli u Muzičku školu kod parka. U Muzičkoj školi sprovode me u podrum. Tamo zatičem prof. Mašinskog fakulteta dopredsjednika HVO Zenica Ivana Bošnjaka i pripadnika HVO Vlatka Ivanovića.“ Također, Ž. Z.: „Tu nas je neki čovjek počeo ispitivati i pitati me šta i kako je bilo i kada sam počeo pričati šta i kako se desilo prekinuo me i nije dozvolio da govorim. Odatle su nas stavili u kombi i odvezli u Muzičku školu, uveli su nas i odmah s vrata počeli udarati. Sprovedeni smo u jednu prostoriju i okrenuli su nas licem prema zidu s rukama gore. Tu su nas počeli udarati pendrecima, kundacima, puškama, drškama lopata i nekakvim toljagama. Udarali su nas sistematično od glave do nožnih članaka. Bilo ih je četvorica i kad se dvojica umore udarati, nastavljala bi druga dvojica tako da su nas bez milosti tukli oko pola sata. Pokazivali su nam neku sliku i pitali tko je to i pošto nismo znali oni rekoše to je Allah i vičite Allah uekber, što smo morali ponavljati više puta.“ Zatočenci su u svojim iskazima dijelili slična iskustva o svom zatočeništvu. Govorili su o zlostavljanju i mučenju. „Svjedok Kruno Rajić naveo je da su tijekom noći zatočenike jednog po jednog odvodili na kat, gdje je svaki od njih morao proći kroz špalir vojnika koji su ih batinali držalom od lopate. Vojnici i stražari puštali su glasnu muziku kako bi se prigušili krici i jecaji premlaćivanih zatočenika.“⁶ Isto tako, D. J. govori u svom iskazu o načinu na koji su se ophodili prema njima: „Taj dan nisam ispitivan tako da sam mogao krunicu i ostala lična dokumenta i sve što je ličilo na šahovnicu da uništim (to su osobni

---

⁶ Logori i druga mjesta zatočenja za vrijeme rata u BiH 1992. – 1996. godine; strana 655.

dokumenti). Kronicu sam sakrio. Drugi dan (noć) izvode Vlatka Ivankovića. Nakon 10 – 20 minuta vraćaju ga, bio je sam krvav. Odmah smo ga pitali šta su mu radili, a on je rekao: 'Samo su me izveli i udarali po glavi i cijelom tijelu drvenom palicom (drškom od lopate)'.“ Osim mučenja i ispitivanja, zatočenici su bili prisiljeni i na rad. Kao što se ističe u djelu: Dva vojna policajca iz 7. brigade izvela su svjedoka X.A. i još jednog zatvorenika iz škole i prisilila ih da kopaju raku, rekavši im da će to biti njihov grob, oštreci pred njima svoje noževe.⁷ Nadalje, isto se može uočiti i u iskazu D. J. koji opisuje istu situaciju: „Tu noć izvode ga ponovo, zadržali ga 2 – 3 sata, ali je bio mokar od znoja. Na naša pitanja od čega je mokar, rekao je da je kopao grob za sebe i nisu mu dali da odmori cijelo vrijeme. Ja sam pomislio da me želi preplašiti, ako i mene izvedu da bih mogao pričati. Što se tiče Ivana Bošnjaka, vrlo je bio preplašen što će se desiti s njegovom porodicom i s njim. Iste noći su i njega izvodili i nisu ga tukli, bio je dan-dva i odveden je u nepoznatom pravcu i do danas ne znam gdje se nalazi.“

5. 4. Opis prostora

Podrum je mjesto gdje su zatočenici bili ostavljeni nakon serije ispitivanja i mučenja. Taj je prostor bio malen s malo paleta na kojima su spavali. Prema iskazima, mijenjali su se s obzirom na broj ljudi u prostoriji i ograničen broj paleta, a pod je bio vlažan i hladan. Zatočenima je oduzeta sva imovina i posjed koji su imali, što su mnogi od njih naveli u svojim iskazima: „Moram pripomenuti da su svi zatvorenici po dolasku u Muzičku školu bili temeljito opljačkani, a uzeli su nam čak i cipele pa i donji veš, tako da je većina hrvatskih zatočenika bila bosa.“ Za vršenje nužde imali su jednu kantu od tri do pet litara koja je učinila taj prostor još gorim. Budući da je prema iskazima ponekad u toj prostoriji bilo preko 20 ljudi, fekalije bi se prelijevale te je prostorija preuzela nesnošljiv miris u kojoj svakako nije bilo svježega zraka jer je podrum bio vlažan sam po sebi. Prozor koji je bio na podrumu nitko nije dirao iako je bio zakriven. Prema iskazima, nakon povratka s ratišta, muslimanske snage znale su pucati kroz taj prozor. Obilježja prostora koja se po iskazima vide su, kao i metoda mučenja, učenje arapskih molitva i pjesama te glasno puštanje arapske glazbe radi prikriivanja krikova tijekom mučenja. Potkrovlje je služilo kao određena samica. Prema iskazima, to je prostorija od dva kvadratna metra, s jednom spužvom i dekom gdje su također odvodili zatočenike, u toj prostoriji nije bilo posude za

---

⁷ Ibid 656.

nuždu. S druge strane, svjedok govori da je za vrijeme čišćenja WC-a u školi susreo nekoliko arapskih državljana koji su bili u civilu, svi su imali brade i komunicirali su na arapskom jeziku, govori da su se i sve radnje i dnevni ritam održavali na arapskom jeziku. Na vratima sobe u kojoj su se molili pisalo je latiničnim pismom Hezbolah te je na istim vratim bilo nešto napisano i na arapskom pismu. U molitvenoj prostoriji koju su Muslimani koristili za vjerske obrede bilo je puno slika s arapskim molitvama.

5. 5. Međunarodne organizacije i Muzička škola

Kao što je već ranije rečeno za međunarodne organizacije i njihovo djelovanje, postoje dvije varijante. S jedne postoji tvrdnja da je pristup organizacijama bio moguć i dopušten, dok s druge strane postoji suprotna tvrdnja da pristup tim organizacijama nije bio dopušten. Tako se u knjizi navodi: „Nekoliko dokaza, među kojima je i jedan izvještaj MKCK, pokazuje da je 7. brigada, s izuzetkom jednog obilaska u maju 1993. godine, od maja do augusta 1993. konstantno odbijala da delegaciji MKCK dozvoli pristup školi. Dana 18. augusta 1993. predstavnicima MKCK dozvoljeno je da obiđu objekt. Dva svjedoka izjavila su da su svi osim trojice zatočenika prije posjete MKCK bili premješteni u Bilmišće, a nakon toga vraćeni u podrum Muzičke škole.“⁸ Također, zatočenik D. J. opisuje trenutke koji su vezani uz rad međunarodnih organizacija. Govori da je postojala praksa čišćenja prostorija kada su bili najavljeni dolasci Europskih promatrača: „Negdje po dvadesetom danu mog boravka u Muzičkoj školi u jednom trenutku stražari su ispraznili naše prostorije, što je do tada bila praksa, samo što ja do tada nisam znao smisao. Radilo se o tome da su najavljeni Europski promatrači (TIBO (thibeans) koji je Francuz i s njim je bila prevoditeljica koja se meni predstavila kao Slavica, što je mene navelo na zaključak da je riječ o Hrvatima pa sam se odvažio odgovoriti o stravičnoj školi. Kasnije sam zaključio da je moja procjena bila pogrešna jer sam doznao da je prevoditeljica muslimanka po imenu Senada koja je donijela vijesti o mjestu na kojem sam zatočen. Moj navod o povali muslimanske prevoditeljice moguće je u Europskoj promatračkoj misiji s obzirom na to da se taj posjet dogodio točno dvadesetog dana po mom uhićenju. Uhićen sam 19. 4. 1993., a nakon što sam gospodinu Tibou prezentirao sve jade hrvatskih zatočenika on mi je uzvratio: 'Nije to ništa

---

⁸ Logori i druga mjesta zatočenja za vrijeme rata u BiH 1992. – 1996.godine.; str. 657.

šta vaši rade Muslimanima!' Po toj njegovoj reakciji shvatio sam da nije došao kao netko tko će mi pomoći. Kad sam se vratio u našu prostoriju, tamo su već bili zatočenici do tada sklonjeni od Europskih promatrača. Kada su doznali da sam razgovarao s gospodinom Tibom, bili su vidno deprimirani jer oni su bili sklonjeni i nisu imali prilike razgovarati pa su, dakle, bili sigurni da oni kao zatočenici nisu registrirani ni od kakve međunarodne organizacije, pa su im samim tim i šanse za preživljavanje znatno manje. Istog dana dobio sam ponajveće batine od kad sam zatočen u školi.“ Također, napominje da: „nitko od drugih zatvorenika nije dobio batina, a mene su stražari neposredno prije razgovora s gosp. Tibeom upozorili da će me ubiti ukoliko budem išta govorio o stvarnom stanju u školi. Sve to ukazuje da je prevoditeljica Senada Muslimanka, na tom razgovoru sa mnom sve je ove stvari, protivno Međunarodnom humanitarnom pravu, prenijela mojim muslimanskim mučiteljima. Nažalost, isto iskustvo s muslimanskim prevodiocima imali su kasnije i drugi brojni hrvatski zatočenici.“

6. RASPRAVA

U ovom poglavlju, kroz navedene teorije, pristupiti ću samoj školi i mjestu te ju povezati s građom. Dotaknut ću se pitanja sjećanja i zaboravljanja, kao i narativa i marginalizacije.

6. 1. Sjećanje i zaboravljanje

Kao što je P. Connerton (1989) istaknuo, iskustvo sadašnjosti i svakodnevice ovisi o našem znanju o prošlosti jer mi doživljavamo sadašnji svijet i način na koji je on povezan s prošlim događajima i objektima, stoga drugačije doživljavamo sadašnjost zbog drugačijih povijesti. Kao što sam već napisao, cijela percepcija Zenice kao grada promijenila se od saznanja o Muzičkoj školi u prošlosti. Hrvati koji i danas žive u Zenici znaju za događaje u školi, za nekažnjavanje počinitelja i mizerne kazne, kao i dugotrajne procese koji se vode zbog događaja u školi. Oni doživljavaju svakodnevicu na sasvim drugačiji način u odnosu na većinsku zajednicu. To se moglo vidjeti u više situacija. Od prvog dolaska i razgovora s kazivačima koji su govorili o osjećajima zajedništva, solidarnosti i međusobnog poštovanja do sljedećih terenskih posjeta kada

u privatnosti s hrvatskim kazivačima doznajem suprotno. Drugi kazivači u privatnoj atmosferi govore o strahu koji i dalje postoji u gradu te odlasku mnogih Hrvata. Kao što se može vidjeti prema statistikama iz popisa stanovništva, prije rata u Zenici je bilo više od 22 tisuće Hrvata. Popis iz 2013. godine sadrži podatak da ih je bilo osam tisuća, a iz razgovora s kazivačima i općenito ljudima u BiH, posebice onima koji žive u blizini Zenice, može se doznati da je broj Hrvata u Zenici sada znatno manji. Ponekad mi se činilo da se u Zenici, dok sam tražio Hrvate, nalazim u nemogućoj misiji. Nadalje, mnogo internetskih stranica koje su bile namijenjene reprezentiranju Hrvata u Zenici ili su pripadale određenim udrugama ili organizacijama koje se nalaze u Zenici, ne rade, odnosno pristup domeni ne radi ili svaki pokušaj dovodi do slijepe ulice. Želim naglasiti da je pamćenje, ali i sjećanje, forma političke moći. Svi ljudi i zajednice ne moraju imati isto pamćenje i sjećanje, ne moraju imati ni istu povijest, dapače u određenim zajednicama može biti, i najčešće bude, više različitih sjećanja na određene događaje. Zajednice su potrebne za održavanje zajedničkih sjećanja. Čovjek pamti, ali kolektivno pamćenje zahtijeva podršku grupe. Ono što je važno u ovom kontekstu, posebno suvremenom, prema Hegelovom tumačenju egzistencija nacije ovisna je o njezinoj borbi s drugim nacijama na historijskoj pozornici, za Hegela je rat otac svih stvari. Povijest tako postaje natjecanje, borba nacionalističkih duhova za dominaciju jer je država duh samog naroda. Ovim se načinom veliča povijest i dovodi se do određenog statusa obožavanja povijesti. Na toj pozornici potvrđuje se duh nacije. Država je ona koja odlučuje o objektivnoj istini. U ovim se riječima može vidjeti sukob različitih povijesti i različitih sjećanja u samom gradu. Dok se oni koji odlučuju o objektivnoj istini nalaze na poziciji moći i na neki način pretvaraju samu temu Muzičke škole u tabu temu, javnu tajnu ili zaborav, s druge strane postoje i naznake otpora, naznake želje za komemoriranjem tog mjesta, želje za time da to bude mjesto sjećanja, a ne mjesto koje je zaboravljeno. Ova borba za dominaciju i ovaj rat za povijest događa se iza kulisa, iza zastora. Ne događa se na pozornici, nego iza očiju javnosti. Što se manje priča, što se manje spominje, to će povijest i sjećanje samo nestati, a time se riješio još jedan problem. P. Nora (usp. Brkljačić, Prlenda, 2006.) za kulturno sjećanje ili pamćenje piše da je ono društvena obveza koja se odnosi na grupu i koja odgovara na pitanje što se ne smije zaboraviti. Uzevši u obzir samu tematiku i događaje, odgovor na pitanje smije li se zaboraviti Muzička škola i događaji u njoj dajem čvrsti odgovor da ne smiju. Nezaboravljanjem, obilježavanjem takvih mjesta kao mjesta stradanja i komemoracijom može se uspostaviti međusobni mir. To može dovesti do međusobne

solidarnosti. „Stavljanjem pod tepih“ i izbjegavanjem dolazi do straha, ali i do otpora. Tako je Zenicablog prenio da su nepoznate osobe postavile natpis na fasadu Muzičke škole 24. 2. 2017. godine. Natpis je bio: „neobilježeno mjesto stradanja“. Na ovom mjestu su, u proteklom ratu, nad ljudima vršena neljudska djela. Ne prepuštajući te događaje zaboravu, solidariziramo se sa svim žrtvama. Da se nikada i nikome ne ponovi. “⁹ Taj natpis maknuo je zaposlenik te ga predao policiji. Izgleda da postoji potreba da ovo bude mjesto sjećanja i da se ne zaboravi, no još uvijek postoji strah. Postavljanje u tajnosti, anonimno, bez javnog protesta, ukazuje da iako postoji želja za sjećanjem, aktivnost sprječava strah. Prolaze dani i godine, a od ovog događaja prošlo je više od pet godina. Iseljavanje, sve manji broj Hrvata, poučavanje dominantne povijesti u obrazovnom sustavu, manjak oralne historije i prenošenja sjećanja kolektiva i zajednice, dovodi do opasnosti od zaborava tog mjesta. Nadalje, P. Nora (Brkljačić i Prlenda 2006) spominje da, ako je to pitanje središnje i ako ono određuje identitet i samopercepciju grupe, onda je riječ o zajednicama pamćenja, a predmet kulture sjećanja je sjećanje koje stvara zajednicu. To je mjesto sjećanja, mjesto pamćenja jer takva mjesta ne žive od pritiska da treba obilježavati obljetnice, ali manjina u ovom društvu koja dijeli tu uspomenu, brani da ju povijest odnese. Možda nema vidljivog znaka za mjesto stradanja na samoj zgradi, ali simbol koji postoji i koji cirkulira teže je skinuti. Taj otpor postoji i ta je borba, nevidljiva onima koji nisu iz lokalne zajednice, stvarna. Marginalizirana skupina bori se za pamćenje na tom mjestu protiv dominantnih političkih moći koji žele postaviti dominantnu verziju povijesti, onu pisanu, koju financiraju ljudi na pozicijama moći, onu koja govori njihove verzije. Novi početak nije moguć jer i on ima elemente prisjećanja. Budući da su sjećanje, pamćenje i povijest forme političke moći, postoji metoda kojom se koriste oni na pozicijama moći kako bi se toga riješili. Metoda zaboravljanja ili nasilnog zaboravljanja događa se kada velika moć želi uskratiti manjoj njezine nacionalne svijesti, a to se događa na razne načine u različitim režimima vlasti. Naime, u totalitarnim režimima postoji apsolutna cenzura, utišavanje pisaca, uklanjanje poznatih ličnosti i svakakva druga sklanjanja i onda jedino ostaje taj strah da neće nitko više ostati živ kako bi opisao drugačije prošlosti. Tu se događa ono na što P. Connerton (1989) upozorava, odnosno prekrajanje povijesti, normaliziranje drugih narativa, povezivanje mentalne mape sjećanja i prostora da ostvaruju sasvim druge veze, rekreira se povijest, rekreira se sjećanje, a time i identitet, a tu veliku ulogu igraju proizvodne moći ili sama moć. Kao što je Ernest Renan

---

⁹ <https://www.dnevnik.ba teme/zlocini-u-muzickoj-skoli-zenica-sad-i-nekad-2500525>

istaknuo, konstituiranje nacije ovisi o zaboravljanju nekih poglavlja povijesti, pogotovo onih traumatičnih. Zaboravljanje je, tvrdi, jedna od glavnih postavki konstituiranja nacije. Idith Zertal isto piše o zaboravu i šutnji. Ploča za neobilježeno mjesto stradanja koja je postavljena 2017. godine kao određeni otpor protiv dominantnog narativa pokazuje otpor protiv metoda zaboravljanja, ali takav koji je pokazan tek nakon više od 20 godina. Ljudi koji su proživjeli ratna zbivanja, oni koji su bili u Muzičkoj školi, najčešće imaju period šutnje nakon takvih traumatičnih zbivanja jer događaji iz muzičke škole i rata su takvi nakon kojih najčešće nastupi period šutnje zbog traumatičnosti događaja. Dugogodišnja šutnja i nametnutost službene povijesti imaju razne učinke. Prema Vadavu Havelu, psihološki su učinci izbljeđivanje događaja i pojedinaca, konflikt s nesigurnošću onoga što pamte i onoga o čemu se priča, gubljenje osjećaja vremena, zaboravlja se i može doći do osjećaja da to nije važno. Muzička škola u Zenici primjer je mjesta sjećanja, primjer grada u kojem se događalo aktivno zaboravljanje s kojim se pokušalo ukloniti to mjesto sjećanja iz kolektivnog pamćenja marginalizirane skupine, ali i općeg stanovništva u kojem su bile godine javne šutnje, no taj sukob iza kulisa i dalje pokazuje da se to mjesto sjećanja bori za opstanak unatoč svim metodama zaboravljanja s kojim se suočavalo do danas. To sjećanje marginalizirane skupine, sjećanje na mjesto koje se ne želi priznati kao mjesto stradanja i dalje postoji unutar zajednice, kao i želja da se to mjesto prepozna kao mjesto stradanja, mjesto sjećanja.

6. 2. Škola i afekt

Nastavljajući na sjećanja i zaborav, Muzička škola mjesto je afekta. Afekt se referira s osjetilnom domenom, njegov je opseg puno širi od samog sebstva i subjektivnosti. Y. Navaro-Yashin (2009) piše o dvostrukosti afekta. Naime, on ne može postojati bez subjektivnog doživljaja i bez vanjskog podražaja. Prema ovom pristupu promatram školu kao vanjski podražaj koji je uvjetovan diskursima. Relacija odnosa Muzičke škole i čovjeka također je u relaciji davanja značenja i vrijednosti. Afekt ovisi o tim diskursima i značenjima koja su dana. Budući da je ovdje riječ o ratnoj tematici i mjestu stradanja, ovo mjesto ima i drugačija značenja za različite strane u ratu. S jedne strane, postoje ljudi koji su činili strašne radnje u toj školi, a s druge su strane oni koji su nastradali. Prvi su bili, a i danas su, brojniji dio zajednice. U neformalnom će razgovoru s kazivačima, na spomen same škole, oni reći da su se zbili događaji koje sam naveo u

radu, ali će što prije pokušati promijeniti temu razgovora diplomatskim odgovorima samo da se o tome ne razgovara. Ova zgrada i njezina prošlost stoje kao velike mrlje, kao prljavština koja se negira, koju odbacuje jedna strana i prešućuje jer će se možda šutnjom i odbacivanjem izbrisati ta mrlja u njihovoj povijesti. S druge strane, to ima sasvim suprotno značenje za drugu zajednicu. Emociju straha osjetio sam u više navrata tijekom višestrukih dolazaka u grad Zenicu, a kao što sam naveo, to je bilo u intimnijem okruženju. Svaki su puta sugovornici rekli da postoji određeni strah, no ističem da osjećaj straha spominjem samo u razgovoru s Hrvatima. Vraćajući se na temu rata, u kontekstu straha, pojavila se u dva navrata i Muzička škola. Strah postoji od prije i međuljudski su odnosi narušeni, a objekt, građevina koja i dalje stoji, sada u novom ruhu, predstavlja mjesto koje evocira takve osjećaje. Osobno mi je također cijela atmosfera grada bila promijenjena otkada sam saznao za Muzičku školu. Ne mogu reći da me preplavio osjećaj straha, ali neki osjećaj nesigurnosti je postojao, posebno jer se iz iskaza i svjedočanstava može doznati da se mnogo onih koji su činili grozote nalazi na slobodi. Kao što sam naveo, postavljanje ploče za neobilježeno mjesto stradanja, koje je pozivalo na solidarnost, učinjeno je u tajnosti. Može se opravdati tako da je osoba htjela izbjeći pravne posljedice, no moguće je i da strahuje od javnosti zbog odavanja vlastitog identiteta. Nadalje, pomicanje samog natpisa, također, nešto govori. Kao što sam već naveo, jedna strana želi izbrisati te događaje iz svoje povijesti, moguće da im zgrada Muzičke škole i događaji koji su se u njoj dogodili proizvode osjećaj srama. Druga strana i dalje živi u određenom strahu i nesigurnosti, mnogi i dalje odlaze izvan države. Postoji nesigurnost zbog konflikta koji su se dogodili godinama ranije, a Muzička škola stoji kao odašiljač, koji i dalje širi osjećaj straha. Grad reprezentira solidarnost u javnom diskursu, no čim se makne ta maska, vidi se da realnost nije takva.

7. ZAKLJUČAK

Povijest prema K. Popperu (2003) nema smisao, sva povijest u institucijama i obrazovanju je povijest političke moći, a to nije ništa drugo nego povijest međunarodnih zločina i masovnih ubojstava. Zaključak započinjem ovom tvrdnjom jer se ona proteže cijelim radom. Razlika

između povijesti, prošlosti, kolektivnih sjećanja i zaborava bila je okosnica u pisanju ovoga rada. Bitnost samih tema može se vidjeti ne samo u prikazu marginaliziranih skupina tijekom proučavanja odnosa pamćenja i povijesti, već se mogu pokrenuti i druge tematike. Tema Muzičke škole može biti obuhvaćena u raznim smjerovima proučavanja sjećanja i kolektivnog pamćenja, primjerice iz perspektive feminizma. Teme sjećanja i zaboravljanja trebale bi biti centralne u proučavanju u društvenim znanostima jer se gubitkom povijesti i brisanjem nečije povijesti gubi identitet određene zajednice. Nadalje, samim napadom na nečiju povijest putem implementiranja druge povijesti nad nečijom se prošlošću stvaraju negativni osjećaji koji će se prenositi oralnom historijom tijekom generacija, što nikad neće dovesti do međusobnog poštovanja. Kroz tu ideju u kontekstu pogleda na povijest i način na koji se ljudi konstantno vraćaju u to mnoštvo kontradiktornih znanja i oprečnih strana koje se bore u dominaciji za moć, čovjek, kao i društvo, stagniraju. Zbog toga, treba pozvati na nadvladavanje dominantnih diskursa i okrenuti se čovjeku u budućnosti, pogledati stare vrijednosti koje ne valjaju i okrenuti se novim, zajedničkim vrijednostima koje će voditi životu, međusobnom poštovanju i solidarnosti. Muzička škola zgrada je koja za jednu zajednicu predstavlja simbol tragedije, mjesto sjećanja tragičnih događaja koji su pripadnici te zajednice proživjeli. Muzička škola postaje pravim primjerom političke moći u kojemu se marginalizirana skupina zakida i za procese komemoriranja mjesta koje je dovelo do tragedije članova te marginalizirane zajednice. Ne postavljanje nikakvih oznaka, dapače, micanje postavljene ploče za obilježavanje tog mjesta kao mjesta stradavanja šalje snažnu poruku, što i dovodi do osjećaja straha. Sukob političke moći koja postavlja određeni narativ povijesti koji je vezan za Muzičku školu nasuprot društvenog sjećanja za isto mjesto vidljiv je u razgovoru s marginaliziranom skupinom. Spominjanje tog mjesta i spominjanje negativnih emocija za grad i sami život u gradu zbiva se u privatnim mjestima, u sigurnosti vlastitoga doma, dok se u širem krugu ljudi, na javnim mjestima predstavlja slika solidarnosti i međusobnog poštivanja. Smanjivanjem zajednice, životom u nesigurnosti i strahu, gubi se i glas. O Muzičkoj školi malo je pisano, a malo se i priča. Ona ostaje kao mjesto za koje se jedna strana nada da će zauvijek biti zaboravljeno u što je bilo transformirano. Marginalizirana skupina, dokle god bude u gradu, gledat će na tu školu kao simbolom moći transformacije povijesti, kao mjestom za koje se pokušala podići svijest, za koje se htjelo postaviti obilježje za mjesto stradanja, ali je sve to spriječeno. Odgovornost je društvenih znanosti pisati, proučavati i osvjetljavati ovakva mjesta i tematike. Pisanjem i

razgovorima potrebno je otvarati diskusije, maknuti ideološke političke ideje koje su prožete u zajednicama, braniti ono ljudsko, odnosno komemorirati mjesta stradanja. Marginalizirana skupina pokušala je, kao što sam prikazao u radu, postavljanjem ploče na školu za neobilježeno mjesto stradanja iznijeti svoje želje, ali to je bilo neuspješno jer se ne uklapa u političko-ideološke narative dominantne skupine. Dominantna skupina čisti se od negativnih radnji u svojoj prošlosti, ne priznaje ih, negira te želi da se zaborave.

LITERATURA

- Borogovac, Muhamed. 2000. *Rat u Bosni i Hercegovini : Politički aspekti*. Zadarska tiskara.
- Brkljačić, Maja i Prlenda, Sandra. 2006. *Kultura pamćenja i Historija*; Golden marketing-Tehnička knjiga; Zagreb.
- Connerton, Paul. 1989. *How societies remember*. Cambridge University press.
- Džananović, Mirza. 2017. *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990.godine*. Zenica
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse: Textual analysis for social research*. Routledge
- Foucault, Michel. 1994. *Nadzor i kazna: Rađenje zatvora*. Informator, Fakultet političkih znanosti Zagreb
- Gee, James Pail i Handford, Michael. 2012. *The Routledge Handbook of Discourse Analysis Edited by James Paul Gee and Michael Handford*
- Halbwach, Maurice. 1992. *On collective memory*, The University of Chicago Press
- I. Zaploša. 2005; *Politička sudbina Hrvata u BiH* ; Hrvatski blok BiH; Mostar
- Ivančić, Viktor i Polan, Hrvoje. 2018. *Iza sedam logora: od zločina do kulture zločina Kulturologorski vodič / Nemanja Stjepanović*; Beograd : Forum Ziviler Friedensdienst
- Jenkins, Keith 2009. *At the Limits of History: Essays on Theory and Practice*. Routledge,
- Jenkins, Keith 2003. *Re-thinking history*. Routledge
- Kadlecová, Šárka. 2017; *Relating to the Distant Past: Routes of Memory of Women Concentration-Camp Survivors*. *Český lid*; Vol. 104, No. 4
- Krzyżanowska, Natalia. 2022. *Politics of memory, urban space and the discourse of counterhegemonic commemoration: a discourse-ethnographic analysis of the 'Living Memorial' in Budapest's 'Liberty Square'*. *Critical Discourse Studies*
- Logori i druga mjesta zatočenja za vrijeme rata u BiH 1992.–1996.godine
- Low, Setha M. 2006. *Promišljanje grada – studije iz nove urbane antropologije*
- Mills, Sara. 2003. *Michel Foucault*. Routledge
- Navaro-Yashin, Yael. 2009. *Affective spaces, melancholic objects: ruination and the production of anthropological Knowledge*. *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 15, 1–18, Royal Anthropological Institute

- *Od tvorca logora do radosti poricanja*; Hrvatska udruga logoraša Domovinskog rata u BiH; Grafotisak; Busovača, 2017
- Popper, Karl. 2003. *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, 2 sv., KruZak, Zagreb
- Poster, Mark. 2022. "Foucault and History." *Social Research*, vol. 49, no. 1, 1982, pp. 116–42.
- Potkonjak, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Hrvatsko etnološko društvo Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju
- Praljak, Slobodan. 2008. *Logori - zatvori - sabirni centri u kojima su neke postrojbe A BiH i druge strukture Muslimanske vlasti držali zatočene Hrvate* ; Zagreb,
- Rihtman-Auguštin i Muraj. 1998. "Prvih pedeset godina etnološke misli u institutu", *Narodna umjetnost*, vol.35, br. 2, str. 103-124
- Ruth, Wodak. 2015. *Critical Discourse Analysis, Discourse-Historical Approach*.
- Shrader, Charles R. 2004. *Muslimansko-hrvatski građanski rat u srednjoj Bosni*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Škrbić Alempijević, Nevena; Potkonjak, Sanja; Rubić, Tihana. 2016. *Misliti etnografski: Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji*; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Hrvatsko etnološko društvo; Zagreb.

DRUGI IZVORI

- <https://www.smuze.ba/>
- [https://www.sense-agency.com/tribunal_\(mksj\)/muzicka-skola-ili-zatvor.25.html?cat_id=1&news_id=2526](https://www.sense-agency.com/tribunal_(mksj)/muzicka-skola-ili-zatvor.25.html?cat_id=1&news_id=2526)
- <https://www.dnevnik.ba/vijesti/avdic-sefik-dzaferovic-morao-je-znati-za-muciliste-hrvata-u-muzickoj-skoli-u-zenici-0>
- <https://www.dnevnik.ba teme/zlocini-u-muzickoj-skoli-zenica-sad-i-nekad>
- <https://www.docdroid.net/VocdM8G/logori-pod-nadzorom-abih-srednja-bosna.pdf#page=10>
- <https://www.zenica.ba/fakta/o-gradu/>
- https://www.slobodanpraljak.com/knjige/zemljovid_i_logori.pdf
- <https://www.glaszrtava.org/muzicka-skola-u-zenici/>

<https://www.klix.ba/vijesti/bih/u-zenici-rekonstruisana-srednja-muzicka-skola-po-drugi-put-u-100-godina/211103120>

<https://onms.nenasilje.org/>

https://www.facebook.com/mjestastradanja/posts/1936403983270873/?locale=ms_MY

VIDEOPRILOZI

60 Minuta: Zenica ratni zločini nad Hrvatima i Srbima 1993-1995 :

https://www.youtube.com/watch?v=HUsXx5SU1Yw&ab_channel=HVOZPVitezArchiv

Svjedočenje na sudu u Hagu, Dragan Radoš :

https://youtu.be/5yw4MdGl_x8

Vladimir Šeks 93' o etničkom čišćenju Hrvata srednje Bosne

https://www.youtube.com/watch?v=AQpUWWDuLkE&ab_channel=HVOZPVitezArchiv

Svjedočenje na sudu u Hagu, Alija Podrug:

https://www.youtube.com/watch?v=ytWzGRYR3dY&ab_channel=RECOM

Svjedočenje na sudu u Hagu, Franjo Batinić, Zenica:

https://www.youtube.com/watch?v=yvs43ML72qE&ab_channel=RECOM

Svjedočenje na sudu u Hagu, Ranko Popović:

https://www.youtube.com/watch?v=OTEnoza6QZs&ab_channel=RECOM

Svjedočenje na sudu u Hagu, Svedok XA:

https://www.youtube.com/watch?v=mcKpkL7RUCI&ab_channel=RECOM

Svjedočenje na sudu u Hagu, Ivan Tvrtković:

https://www.youtube.com/watch?v=Cme6ktDAiK4&ab_channel=RECOM

Svjedočenje na sudu u Hagu, Kruno Rajić:

https://www.youtube.com/watch?v=fVvW9bfeZ18&ab_channel=RECOM

Muzička škola u Zenici, 14. 4. 2002. godine, ICTY

https://www.youtube.com/watch?v=v2Py7cc2wZk&ab_channel=RECOM